

СТАТТІ

Литвиненко Р.О.

ОБРЯД ВТОРИННОГО ПОХОВАННЯ В КУЛЬТУРАХ БАБИНСЬКОГО КОЛА

Реферат: Статтю присвячено доволі рідкісному способу поховання, що його практикувала наприкінці середнього бронзового віку бабинська людність, який можна умовно вважати вторинним, тобто перепохованням у формі т.зв. “пакунків”. Подано ретельну характеристику всіх відомих перепоховань культурного кола Бабине. Встановлено притаманність вторинних поховань дніпро-донській бабинській культурі (ДДБК), на противагу дніпро-прутській (ДПБК). Виявлено хронологічну динаміку побутування цього обряду. Доведено, що витоки даного способу поховання мають місцеве коріння і пов’язані з традиціями пізньоямної та катакомбних культур. Запропоновано змістовну інтерпретацію обряду перепоховання.

Ключові слова: бронзовий вік, культурне коло Бабине, дніпро-донська і дніпро-прутська бабинські культури, поховальний обряд, вторинні поховання.

Вступ. У розмаїтті поховальних традицій народів бронзового віку Східної Європи, що залишили по собі т.зв. “курганні культури”, привертає увагу спосіб захоронення, який відрізняється від звичайних масових варіантів інгумації (тілопокладання) тим, що археологізовані рештки таких поховань зберігаються не у формі анатомічно цілісних скелетів, а у вигляді компактно укладених кісток, що лише зрідка зберігають між собою анатомічну сполуку. Щільність укладання кісток у таких скупченнях, а також загорнутість деяких з них у тканину чи мату, зумовили закріплення за такими археологічними об’єктами назву “пакунки” або “ляльки”. Зазвичай такі комплекси відносять до категорії “вторинних поховань” або “перепоховань”. У спеціальних археологічних працях, щоправда не чисельних, можна знайти певні відмінності щодо вживання й розуміння дефініції “вторинні поховання”. У західноєвропейській літературі, зокрема англomовній, подібні захоронення називають “secondary burial”, рідше – “reburial”, щоправда перший термін там вживаний і по відношенню до впускних поховань, себто пізніших по відношенню до первинних. Судячи з енциклопедичних визначень і доступних публікацій, під дефініцію *secondary burial* потрапляють доволі різні за формою і, вочевидь, змістовним навантаженням, способи поховальної практики (в т.ч. кремації), загальним знаменником яких можна вважати перебування у могилі скелетних решток з порушеною анатомічною цілісністю. Радянські й наступні за ними видання також демонструють певне різноголосся щодо подібних понять, навіть коли йдеться про пам’ятки однієї археологічної доби, зокрема бронзового віку. Окрім згаданого терміну “вторинне поховання”, в цій літературі також можна знайти інші, причому найбільш вживаним серед них є “розчленування”, під яким почасти об’єднують не лише різні способи штучного порушення цілісності тіла небіжчика з подальшим захороненням цих частин, а й поховання достеменно розкладених решток (зокрема й самих кісток) у формі “ляльок-пакунків”, які й виступають об’єктом нашої уваги.

Вочевидь, з огляду на порівняну рідкісність цих неординарних різновидів поховальної практики в могильниках бронзового віку південної половини Східної Європи, вони досі не ставали предметом спеціального дослідження, хіба що відповідні матеріали катакомбних культур, і знов-таки обмеженого регіону Нижньої Донщини, виступали об’єктом окремого вивчення [Мельник 1991]. Останнім часом спостерігається певне посилення уваги до неординарних поховальних обрядів різних епох, яким присвячено й самостійні дисертаційні дослідження [Балабанова, Перерва 2006; Зайцева 2005; Осипова 2006]. Окрім інших позитивів цих праць, відзначимо їхню значно підвищену теоретичну й методичну складову, зокрема й стосовно критеріїв відбору та оцінки джерел.

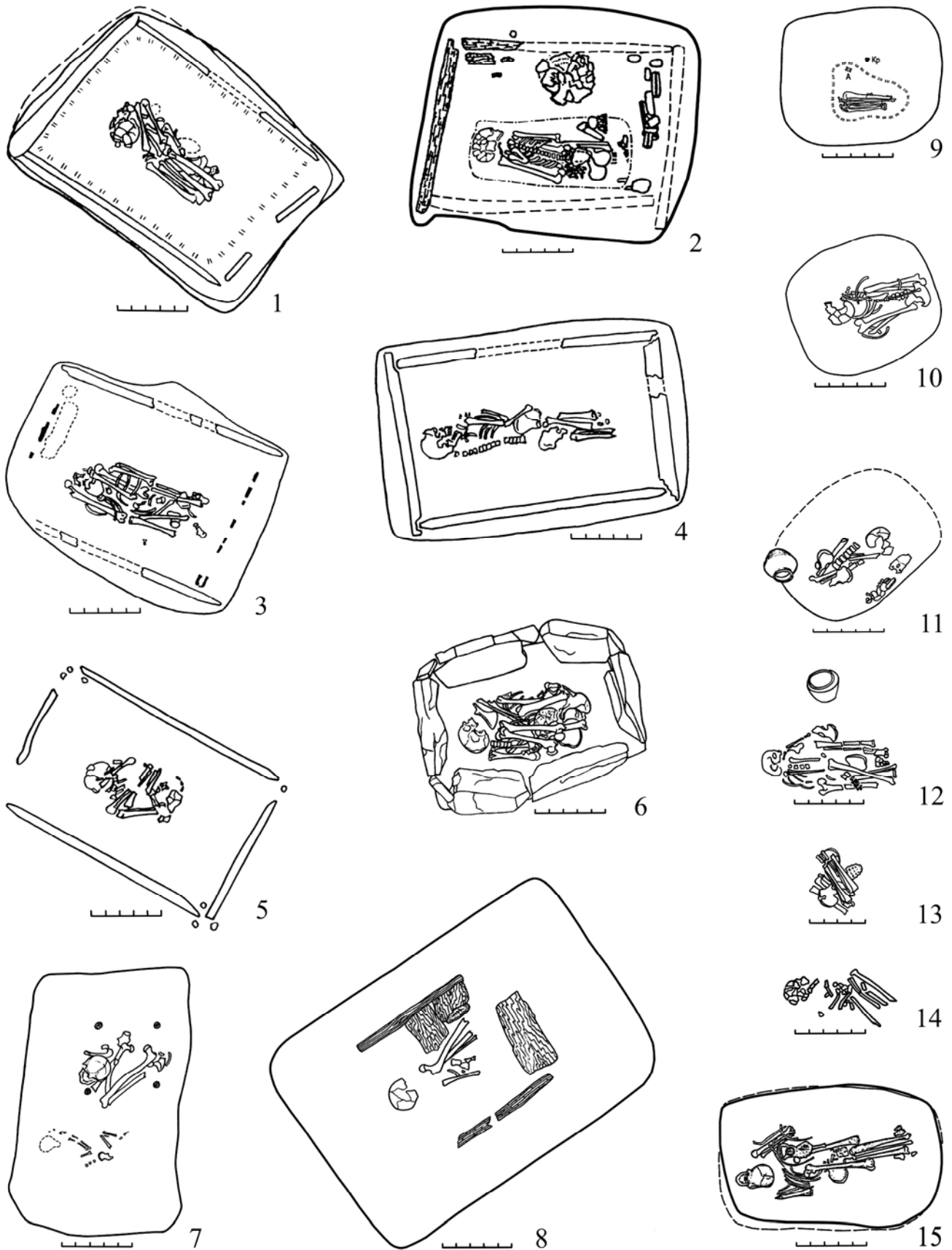

Рис. 1. Вторинні поховання дніпро-донської бабинської культури: **1** – Ударник 3/1; **2** – Барвинівка 8/1; **3** – Привілля 11/11; **4** – Царівка 4/4; **5** – Шахтарськ 9/4; **6** – Октябрське 1/20; **7** – Ворошиловград 3/6; **8** – Губиниха-II 4/11; **9** – Запорожець 1/18; **10** – Михайлівка-I 5/6; **11** – Актове 7/21; **12** – Чорна могила 3/2; **13** – Барвинівка 7/4; **14** – Соколовський 2/5; **15** – Ріпний I 7/15

← **Fig. 1.** Secondary burials of Dnieper-Don Babyne culture: **1** – Udarnik 3/1; **2** – Barvynivka 8/1; **3** – Pryvillia 11/11; **4** – Tsarivka 4/4; **5** – Shahtarsk 9/4; **6** – Oktiabrsk 1/20; **7** – Voroshilovgrad 3/6; **8** – Gubynyha-II 4/11; **9** – Zaporozhets 1/18; **10** – Myhailivka-I 5/6; **11** – Actove 7/21; **12** – Chorna mogyla 3/2; **13** – Barvynivka 7/4; **14** – Sokolovsky 2/5; **15** – Ripny I 7/15

Спосіб поховання у формі “пакунків” є відомим також у могильниках культурного кола Бабіне фіналу середнього бронзового віку. Як і для більшості культур бронзової доби, його досі обходили увагою науковці. Проте присутність, хоча й невеличкої але виразної, серії цих поховань у матеріалах бабинських некрополів потребує їхньої загальної характеристики, аналізу та інтерпретації, чому й присвячується запропонована увазі читача стаття.

Зважаючи на те, що археологічний феномен Бабіне є явищем гетерогенним, яке проявляє виразну локально-хронологічну специфіку, буде доцільним розглянути матеріали вторинних поховань за відповідними структурними одиницями, які виділяються в межах бабинського культурного кола.

Характеристика джерел. У структурі культурної області Бабіне виокремлюється дві археологічні культури – *дніпро-донська бабинська* (ДДБК) і *дніпро-прутська бабинська* (ДПБК); у складі останньої намічено три локальні варіанти – дніпро-дністровський, дніпро-бузький і дністровсько-прутський [Литвиненко 2009а; 2009б; 2011]. Загальна кількість поховальних пам'яток культурного кола Бабіне оцінюється приблизно до 3650 поховань: ДДБК – 1176; ДПБК – 2457 (дніпро-дністровський – 1264, дніпро-бузький – 304, дністровсько-прутський – 889); решта – периферійні групи.

Дніпро-донська бабинська культура (ДДБК)

Ріпний I к. 7 п. 15 (Кам'янський р-н Ростовської обл.): розкопки 2001 р. експедиції Археологічного науково-дослідного бюро (м. Ростов-на-Дону) [Глебов 2004, с. 99-100, рис. 30]. Поховання було впускним до кургану ранньої-середньої бронзи, супроводжувалося локальною видовженою смугою-досипкою площею 40×13 м і потужністю 1 м, яка виступала восьмим за чергою конструктивним елементом (шостим бабинським) довгої могили [Литвиненко 2010, с. 42-43, рис. 7, 2]. Справлене у широтно орієнтованій підпрямокутній з округленими кутами ямі розмірами 1,6×1,05×0,85 м, що її було перекрито кам'яними брилами. В заповненні ями знайдено метаподію дрібної рогатої худоби. На долівці, вкритій органічною підстилкою, за довгою віссю ями було штучно укладено кістки чоловіка віком 35-40 років (набір кісток є доволі повним, відсутні лише лопатки і хребці): в західній частині скупчення стояв на основі чільним боком до заходу череп; дещо східніше розмішалися попарно і подовжньо трубчасті кістки обох рук, простір між якими заповнювали ребра і ліве крило таза; східніше до них примикали подовжньо укладені стегнові кістки, між і під якими знаходилися складені купкою фаланги пальців рук і ніг, хрестець і праве крило таза; ще східніше, частково між стегновими, було подовжньо укладено щільною купкою гомілкові кістки обох ніг, повз східних кінців яких, замикаючи скупчення, лежали п'яткові та плюснові кістки (рис. 1, 15).

Соколовський к. 2 п. 5 (Ростовська обл.) – розкопки 1981 р. експедиції Музею історії донського козацтва [Каталог ... 1985, с. 15, табл. 7]. Впущене за 7 м на південь від центру кургану ранньої бронзи. “Здійснене в насипу, форму могильної ями не простежено. В похованні знаходився розчленований кістяк. Кістки рук і ніг лежали компактною групою, паралельно одна одній, ребра розкидані. Значна частка кісток є відсутньою. Череп знаходився західніше описаної групи кісток, чільним боком до півночі. Речей у похованні не

було” (рис. 1, 14)¹.

Ворошиловград, Трикотажна фабрика к. 3 п. 6 (Станично-Луганський р-н Луганської обл.) – розкопки 1971 р. Сіверськодонецької експедиції ІА АН УРСР [Чередниченко и др. 1971]. Поховання було основним у кургані, справлене у підпрямокутній ямі розмірами 1,92×1,25 м. Захоронення було парним, причому сполучало обряди інгумації та перепоховання. Поховальну камеру орієнтовано меридіонально, рештки небіжчиків займали північну й південну половини ями. У північній половині зафіксовано 4 дерев'яних стовпчики, розташовані за кутами умовного квадрата площею 0,5×0,5 м (вочевидь, рештки конструкції на кшталт поховального балдахіна), в середині якого знаходилася купка кісток дорослої людини, серед яких ідентифікуються стегнові та великі гомілкові обох ніг, крила таза, ребра і – в західній частині скупчення – укладений на основу чільним боком до Пд-Зх череп. У південній частині відкрито неповної збереженості кістяк дитини, укладеної в адоративній позі на лівому боці з орієнтацією до заходу (рис. 1, 7).

Привілля к. 11 п. 11 (Лисичанська міськрада Луганської обл.): розкопки Сіверсько-Донецької експедиції ІА АН УРСР [Писларий и др. 1975, табл. 92; Pâslaru 2006, Pl. 76, 4]. Було основним для одного з двох первинних бабинських курганів (Ø 18×14 м, висота 1,3 м), що утворювали довгу могилу з ускладненою кам'яно-грунтовою архітектонікою [Литвиненко 2000, с. 18, табл. 1, 28, рис. 5, 1]. Справлене у дощатій рамі розміром 1,6×1,3 м з поперечним перекриттям, встановлений до підпрямокутної ями розмірами 2,0×1,5×0,35 м. На долівці, вкритій підстилкою, знаходилося підпрямокутне в плані скупчення кісток скелета дорослої людини. Окремі з кісток зберегли повне або часткове анатомічне сполучення: нижні кінцівки – в колінних суглобах, стопи – передплюсна з фалангами пальців, хребетний стовп. Зовнішні межі скупчення обмежувалися довгими кістками укладених у випростаному стані кінцівок, між якими знаходилися інші кістки скелета: в західній частині скупчення лежав череп чільним боком догори і щелепою до Пн-Зх; під черепом – шийні хребці, ключиці, ребра, фаланги пальців; між стегновими кістками також знаходилися хребет, ребра і права плечова; повз правої стегнової – ліва плечова і права мала гомілкорова кістки; під лівою плечовою кісткою – хрестець; між великими гомілковими – права лопатка, праве передпліччя й ліва променево; тут же, у східного краю скупчення, знаходилися кістки таза і стоп: під лівою малою гомілковою – праве крило таза і стопа; під правою великою гомілковою – ліве крило таза і ліва лікторова; друга стопа частково перекривала крило таза і велику гомілкову кістку (рис. 1, 3).

Царівка к. 4 п. 4 (Новоайдарський р-н Луганської обл.): досліджений 1980 р. Донецькою експедицією ІА АН УРСР [Братченко и др. 1980, с. 4, табл. IV, 8; V; VII, 1, 2; Pâslaru 2006, Pl. 76, 3]. Було основним в кургані Ø 13,5 м висотою 1,6 м. Справлене у дерев'яній рамі розміром 2,0×1,25 м з поперечним дощатим перекриттям, встановлений до прямокутної ями розмірами 2,2×1,5×0,7 м. Вздовж довгої вісі рами лежала верхня половина кістяка дорослої людини на лівому боці з орієнтацією черепа до заходу, випростаною до тазу рукою; кістки нижньої половини скелета (крила тазу, стегнові й гомілкові) було укладено з порушенням анатомічного порядку (рис. 1, 4).

¹ Бабинська атрибуція даного поховання не є беззастережною, з огляду на його обрядову невиразність і відсутність у ньому культурно-діагностичного реманенту. Наведений у першій публікації кресленик є вкрай дрібним і на його підставі важко оцінити коректність оцінки форми захоронення як “розчленування”. У всякому разі, за креслеником цілком можливо припустити і звичайний спосіб поховання – інгумацію на лівому боці з орієнтацією до Пн-Зх-Зх. За існуючих обставин залишається довіритись текстовому опису автора розкопок. Як би там не було, загальний характер укладення решток скелета, особливо черепа – західніше посткраніальних кісток, на лівій скроні, чільним боком до півночі – відповідає саме обрядовим нормам ДДБК. Саме на цих підставах ми залучили розглядуваний комплекс до бабинських, хоча й з певними сумнівами, до яких додається і нехарактерний для ДДБК південний сектор впуску поховання.

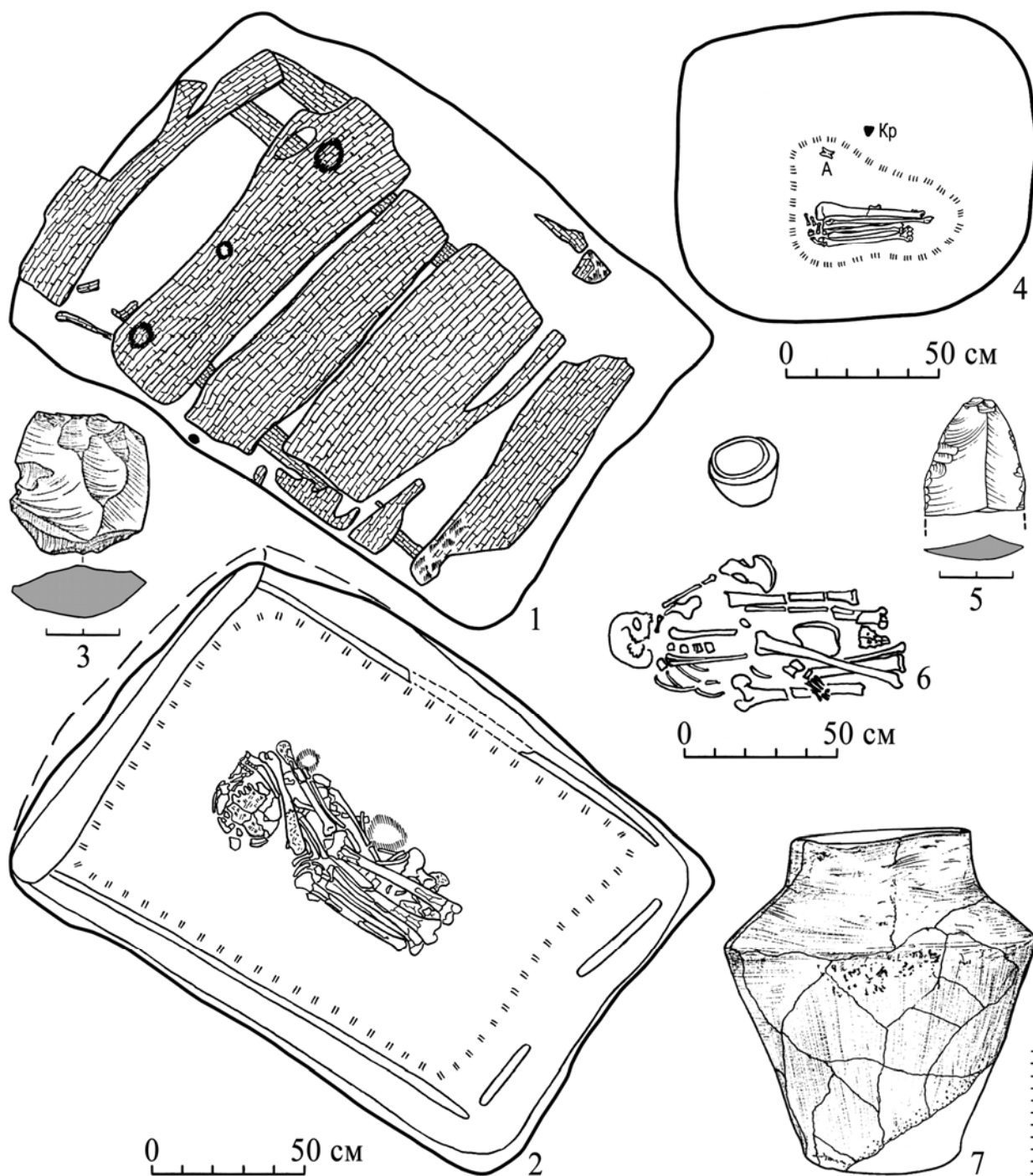

Рис. 2. Інвентарні вторинні поховання дніпро-донської бабинської культури: **1-3** – Ударник 3/1; **4-5** – Запорожець 1/18; **6-7** – Чорна могила 3/2

Fig. 2. Secondary burials of Dnieper-Don Babyne culture with stock: **1-3** – Udamnik 3/1; **4-5** – Zaporozhets 1/18; **6-7** – Chorna mogyla 3/2

Запорожець к. 1 п. 18 (Тельманівський р-н Донецької обл.): розкопки 1979 р. експедиції Донецького університету [Литвиненко, Зарайская 2004, с. 213, рис. 15, 2, 3]. Поховання було основним для одного з чотирьох первинних курганів (Ø 10 м, висота до 1 м), що входили до складу довгої могили, започаткованої носіями ДДБК. Справлене у підквадратній ямі розмірами 1,18×1,0 м і глибиною 0,6 м. На долівці ями, накритій підстилкою площею 0,55×0,43 м, було укладено компактною купкою окремі кістки дорослої людини: велика й мала гомілкові, плечова, ліктьова й променева; повз колінного суглобу –

п'ятова кістка й фаланги пальців, а також фрагмент щелепи. Поховальний інвентар складався з астрагала дрібного копитного і уламка кременевого виробу – базальної частини великої пластини з іррегулярною ретушшю по краям (рис. 1, 9; 2, 4-5).

Октябрьське к. 1 п. 20 (с. Октябрь Новоазовський р-н Донецької обл.) – розкопки 1976 р. другої Сіверськодонецької експедиції ІА АН УРСР [Братченко и др. 1976, с. 43-44, табл. 46, 1; Литвиненко 2006, рис. 7, 2-3]. Поховання здійснене з рівня давнього горизонту поряд з північною полою кургану ямно-катакомбного часу і супроводжувалося великою досипкою ($\varnothing \approx 43$ м і потужністю до 2,7 м), що повністю перекрила більш древній насип. Справлене у кам'яній скрині (вапняк і граніт), встановленій до ґрунтової ями розмірами 1,67×1,33×1,02 м. Скриня мала площу долівки 1,2×0,75 м і висоту стін 0,88 м, перекривалася великою вапняковою плитою (2,4×2,1×0,2 м), матом з лози, замазаним глинисто-піщаним розчином потужністю до 0,2 м, і засипана материковим викидом з ями. В центрі долівки гробниці знаходилися кістки скелета чоловіка віком 30-40 років, укладені щільною купкою-пакунком: із заходу скупчення обмежене черепом, укладеним на лівій скроні чільним боком до Пн-Зх, зі сходу – крилами тазу; між ними, у нижньому шарі – ребра, фаланги кінцівок, куприк (ближче до тазу), хребет з частковим збереженням з'єднання хребців, лопатка (дві останні – ближче до черепа); горішній шар складався з укладених паралельно трубчастих кісток кінцівок (рис. 1, 6). Над викидом з гробниці знайдено фрагмент кераміки з прокресленим трикутником, у верхній частині заповнення – фрагмент ребра великої тварини. Одній з північних плит гробниці, до якої саме звернено череп, обтісуванням надано антропоморфних контурів [Братченко и др. 1976, с. 43, 44, табл. 45, 6].

Ударник к. 3 п. 1 (Червоноармійський р-н Донецької обл.): розкопки 1988 р. експедиції Донецького обласного краєзнавчого музею [Полидович 1993, с. 37, рис. 17]. Поховання було основним для овальної в плані подовжуючої досипки ($\varnothing 24,5 \times 16,5$ м, потужністю 1,3 м), що перекрила первинний бабинський курган. За поховальну камеру правила дерев'яна рама розмірами 1,8×1,2×0,2 м з поперечним дощатим перекриттям, що її було встановлено до прямокутної в плані ями розмірами 1,9×1,4×0,7 м. В центрі, на вкритій підстилкою долівці зафіксовано прямокутно-видовжене у плані (площею 0,94×0,36 м) скупчення кісток дорослої людини, розміщене по довгій вісі камери: у Пн-Зх краю лежав череп на лівій скроні чільним боком до Пн-Зх; до нього з Пд-Сх примикали кістки рук; крайня Пд-Сх частина скупчення включала щільно і паралельно укладені кістки ніг; під великими трубчастими кістками кінцівок розміщалися дрібні кістки скелету – ребра, крила тазу, куприк тощо, причому кістки тазу знаходилися у Пд-Сх частині скупчення, протилежній черепу (рис. 1, 1; 2, 1-3).

Шахтарськ к. 9 п. 4 (Шахтарський р-н Донецької обл.) – розкопки 1987 р. експедиції Донецького університету [Шаповалов и др. 1987, с. 30-31, табл. 20, 1-2]. Поховання було основним для великої могили зі складною архітектурою, що включала первинний кам'яний курганчик $\varnothing 7,1$ м і висотою 1,2 м, оточений з Пн-Зх кам'яним дугоподібним валом довжиною 9 м за ширини в основі 1,8 м і висоти 0,7 м [Литвиненко 2000, с. 12, 18, табл. 1, 30] і перекритий насамкінець ґрунтовим насипом $\varnothing 17$ м і висотою 3,2 м. Поховання справлене на давньому горизонті у дещо заглибленій в ґрунт дерев'яній рамі розмірами 1,8×1,16 м, з кілочками-розпірками по кутах для фіксації вертикально встановлених дощатих стінок. На долівці по центру камери знаходилася купка кісток людини²: у західній частині скупчення – череп на боці, у східній частині – крило таза, між ними – трубчасті кістки кінцівок (судячи з креслення – стегнова, обидві гомілкові), ребра, хребці тощо (рис. 1, 5).

² У звіті автор розкопок, О.І. Привалов, вказує на дитячий вік (6-7 років) небіжчика, посилаючись на знахідку в районі черепа двох молочних зубів [Шаповалов и др. 1987, с. 31]. Натомість така оцінка віку не узгоджується з даними кресленика, на якому, виходячи з мірила, довжина великих трубчастих кісток кінцівок (стегнової, великої гомілкової), попри їхню фрагментарність, реконструюється в діапазоні 0,37-0,47 м, що відповідає параметрам дорослої людини.

Губиниха-II к. 4 п. 11 (Новомосковський р-н Дніпропетровської обл.) – розкопки 1986 р. експедиції Дніпропетровського університету [Марина, Ромашко 1986, с. 31, рис. 99; Ковалева 1988, с. 22, 24]. Поховання було впущене до краю первинного ямно-катакомбного кургану і перекрите округло-овальною в плані подовжуючою досипкою ($\varnothing$ 26×21 м, потужність до 1,3 м), яка повністю поглинула під собою попередній насип. За поховальну камеру правила дерев'яна рама шириною 1,05 м з поперечним перекриттям, встановлена до прямокутної ями розмірами 2,4×1,7 м. По центру рами на долівці знаходилися укладені купкою кістки дорослої людини: трубчасті кістки кінцівок, тазові, ребра; до Пд-3х від них лежав на лівій скроні чільним боком до півночі череп. Повз колінного суглоба стегна знайдено фрагменти дерев'яної чаші з прошивкою бронзовим дротом по краю (рис. 1, 8) [Марина, Ромашко 1986, с. 31, рис. 100].

Чорна могила к. 3 п. 2 (Дніпропетровська обл.) – розкопки 1980 р. Орджонікідзевської експедиції ІА АН УРСР [Мозолевский, Николова 1980, с. 3-4, рис. табл. 2, 1; Bunjatjan 2006, S. 138, Abb. 149, 3]. Поховання було впущене до насипу ямно-катакомбного часу, являло собою компактно укладене, видовжене і широтно орієнтоване скупчення кісток дорослої людини (площа скупчення 1,0×0,52 м), в західній частині якого знаходився череп на лівій скроні чільним боком до півночі, до якого зі сходу примикали кістки грудної клітини (хребці, ребра, лопатка) і рук (ліктьова, променева, фаланги пальців); східніше були укладені кістки тазу (крила і хрестець), перекриті кістками обох ніг (стегнові, великі й малі гомілкові, стопа в анатомічному порядку). Північніше скупчення кісток стояла керамічна корча (рис. 1, 12; 2, 6-7).

Барвинівка к. 7 п. 4 (Михайлівський р-н Запорізької обл.): розкопки 1987 р. Запорізької експедиції ІА АН УРСР [Пустовалов 2001, с. 116, рис. 5, 2]³. Впущене до насипу ямно-катакомбного часу, зафіксоване у вигляді компактного (0,44×0,4 м) скупчення кісток підлітка (?)⁴, частково обпалених: стегнові й гомілкові кістки обох ніг, фаланги пальців стопи, крила таза і хрестець (рис. 1, 13).

Барвинівка к. 8 п. 1 (Михайлівський р-н Запорізької обл.): розкопки 1987 р. Запорізької експедиції ІА АН УРСР [Пустовалов 1995, с. 213-214, рис. 1-5; 2001, с. 118-119, рис. 14, 3; 15, 16]. Поховання було основним у кургані ($\varnothing$ 25-30 м, висота до 3 м), що замикав зі сходу довгу могилу гантелеподібного типу. Воно справлене у дерев'яній рамі розміром 1,6×1,1×0,25 м, встановленій до прямокутної ями розміром 1,85×1,53 м і глибиною 0,8 м. Під південною стінкою рами на підстилці знаходилися скелетні рештки молодого людини, укладені з імітацією лівобічної інгумації з західною орієнтацією головою (порядок кісток із заходу на схід): череп на лівій скроні чільним боком до півночі, далі – грудний відділ в анатомічному порядку (хребетний стовп, ребра, лопатки), вздовж якого лежали обидві стегнові та права плечова кістки, далі – гомілкові кістки, частково перекриті крилами тазу, кістки стопи та фаланги пальців руки. Поховальний реманент включав великий керамічний горщик і чималий виробничий набір стрілороба, що складався з 83 артефактів: 10 пісковикових випростувачів древків, 6 кам'яних абразивів, 65 крем'яних відщепів і пластин, ікла тварини, рогового ретушера-відтискувача, кусника вохри (рис. 1, 2; 3, 1).

Михайлівка-1 к. 5 п. 6 (Михайлівський р-н Запорізької обл.): розкопки 1975 р. Запорізької експедиції ІА АН УРСР [Отрощенко та ін. 1975, с. 20, табл. XIV, рис. 1]⁵.

³ У публікації розглядуване поховання подане як приналежне до зрубної культури [Пустовалов 2001, с. 116]. Натомість для такої атрибуції не вистачає найбільш типового для подібних зрубних, нехай і вкрай рідкісних, комплексів маркера – кераміки. Керуючись цією обставиною і виходячи з того, що безкерамічність є переважаючою ознакою бабинського поховального ритуалу взагалі й перепоховань зокрема, ми віднесли п. 4 к. 7 з Барвинівки саме до бабинської культури (ДДБК).

⁴ Судячи з розмірів кісток (наприклад, довжина великої гомілкової дорівнювала 0,3 м, малої гомілкової – близько 0,28 м).

⁵ Щиро дякую авторові розкопок, В.В. Отрощенкові, за люб'язно надані для публікації матеріали.

Поховання було основним для однієї з половин гантелеподібної довгої могили, перекривалося первинним курганом Ø 11 м і висотою 0,8 м. Справлене у материковій під прямокутній ямі розміром 1,05×0,9 м глибиною 0,5 м. На долівці ями за її довгою віссю укладено кістки дорослої людини: хребет з анатомічним порядком хребців, на ньому – довгі трубчасті кістки рук і ніг та окремі ребра; зі сходу до них примикали крила тазу; західніше цього скупчення лежав на лівій скроні чільним боком до заходу череп (рис. 1, 10).

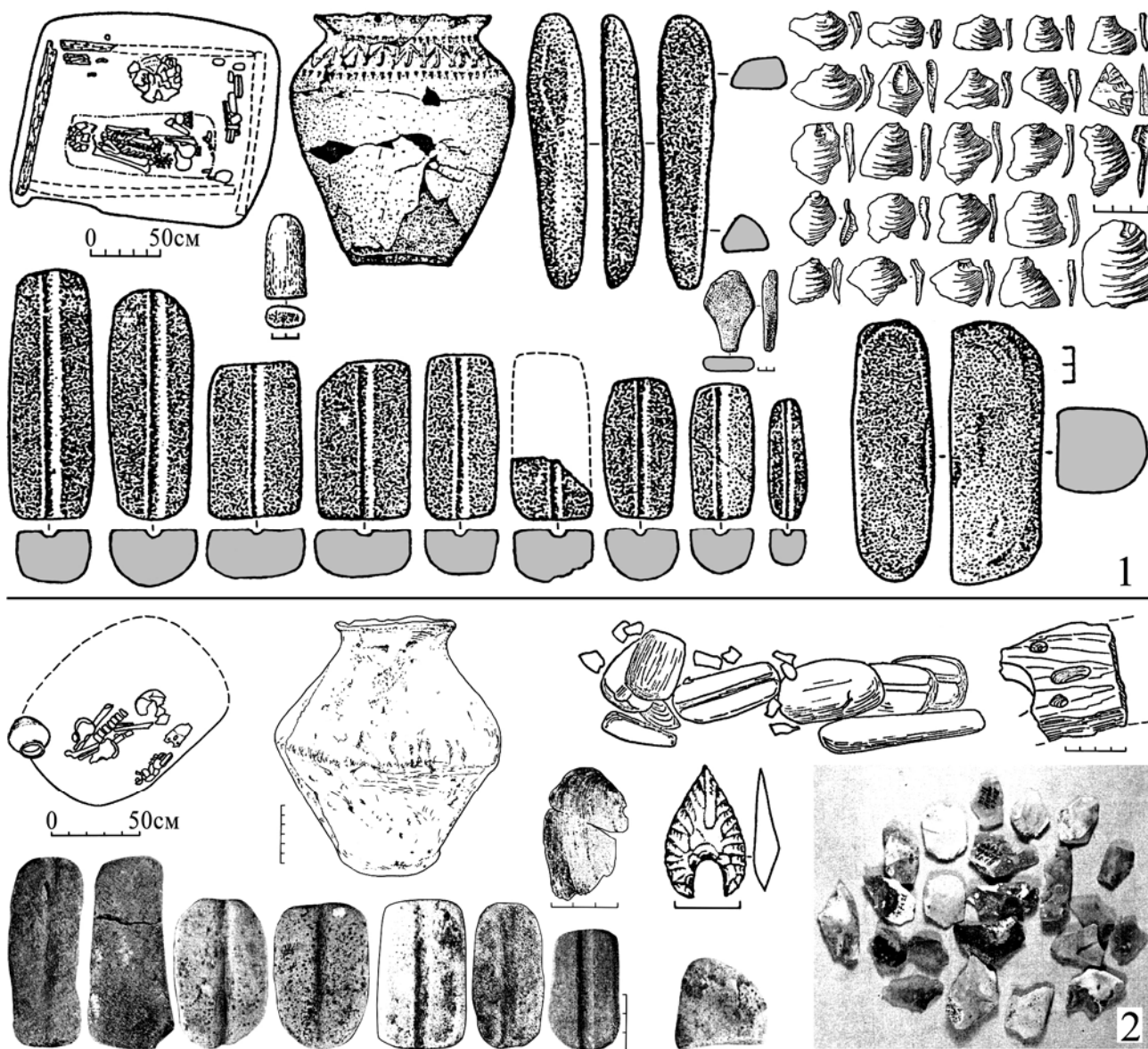

Рис. 3. Вторинні поховання дніпро-донської бабинської культури з наборами стрілоробів:

1 – Барвинівка 8/1; 2 – Актове 7/21

Fig. 3. Secondary burials of Dnieper-Don Babyne culture with sets for manufacturing of arrows:

1 – Barvynivka 8/1; 2 – Actove 7/21

Актове к. 7 п. 21 (Вознесенський р-н Миколаївської обл.): розкопки 1987 р. Миколаївської експедиції ІА АН УРСР [Шапошникова и др. 1987, с. 82-83, табл. LXII, LXIII]. Поховання було впущене до Пн-Зх сектору ямно-катакомбного кургану і, скоріш за все, супроводжувалося досипкою потужністю щонайменше 2 м. Поховання, вочевидь, було

здійснене у ґрунтовій ямі, можливо з заплічками висотою 0,2 м⁶. На долівці площею близько 1,2×0,85 м знаходилися укладені купкою за повздовжньою віссю кістки чоловіка віком 25-30 років (з Пд-Зх на Пн-Сх): два крила таза, великі трубчасті кістки ніг (стегнові, гомілкові), хребці хребта (зберігаючи або імітуючи анатомічний порядок), кістки рук/руки, череп – у Пн-Сх частині скупчення (рис. 1, 11). Окремі з кісток “розколоти сильними ударами” [Шапошникова и др. 1987, с. 82]. За визначенням антрополога, К.П. Шепель, на черепі прорізано 2 округлих отвори “з метою отримання амулетів” [Шапошникова и др. 1987, с. 176].

Вздовж Пд-Сх стінки ями знаходилися рештки дерев'яного футляра-пенала, в який було укладено реманент стрілороба: 6 пісковикових випростувачів древків, 2 плитчасті абразиви, 57 кременевих відщепів, стулка мушлі, 1 крем'яне вістря стріли з виїмкою в основі. У Пд-Зх куті поховальної камери на підвищенні, можливо уступі, стояла керамічна корча (рис. 3, 2).

Дніпро-прутська бабинська культура (ДПБК)

Серед матеріалів дніпро-прутської бабинської культури (ДПБК) нами зафіксовано лише два захоронення, які з певними застереженнями можна віднести до вторинних. При цьому вони характеризують два з трьох локальних варіантів ДПБК⁷.

⁶ Автор розкопок припускає, що за поховальну споруду правив підбій. Однак таке припущення не підкріплюється належним обґрунтуванням. Креслення ж, яке засвідчує фіксацію в чорноземному ґрунті лише двох суміжних стінок поховальної камери з чотирьох, з не меншим успіхом дозволяє бачити в поховальній споруді яму, можливо з заплічками, з огляду на чималу глибину її впуску (щонайменше 1,6 м, щонайбільше 3,5 м) при незначній площі долівки і наявність “сходинки”, на якій стояла глиняна посуда. Дотичним, однак від того не менш переконливим аргументом на користь нашого тлумачення, є та беззаперечна обставина, що для поховального обряду ДДБК, а саме до неї належить комплекс Актове 7/21, поховальні споруди у формі підбоїв не були характерними [Литвиненко 2006, с. 169-172].

⁷ Серед опублікованих матеріалів можна знайти поданий як бабинський комплекс *Любаша к. 2 п. 15* (Миколаївський р-н Одеської обл.). Поховання було впущеним до кургану ямно-катакомбного часу, здійснене у ямі підовальної у плані форми розміром 1,2×0,8 м. На долівці, за подовжньою віссю ями біло укладено щільним “паунком” кістки людини: в західній частині скупчення – череп, встановлений тім'ям догори на шийні хребці; східніше розміщалися ребра, під ними – одна з кісток руки; у східній частині скупчення було компактно складено решту кісток рук, над ними – кістки ніг, а зверху – кістки таза. На долівці ями навколо черепа зафіксовано крупинки вохри, а північніше черепа знайдено крем'яний відщеп [Иванова и др. 2005, с. 83, рис. 51, 4-5].

Локально-культурна приналежність розглядуваного комплексу викликає певні питання. Територіально пам'ятка знаходиться в області ДПБК, точніше в західній частині ареалу її дніпро-дністровського локального варіанту. Натомість в цьому регіоні трапляються поодинокі поховання ДДБК, зокрема виразні комплекси з т.зв. корчами, що ми їх розглядаємо в контексті західної міграції чи навіть військової експансії носіїв ДДБК [Литвиненко 1999; 2004, с. 17]. Чимала кількість поховань з корчами зосереджена у степовому Дніпро-Бузькому межиріччі, а одиничні відомі у степу Буго-Дністровського межиріччя. Найзахіднішими з них є поховання 6, 23, 33 з Одеського кургану [Добровольський 1915, с. 124, 135-136], з яким курган Любаша знаходяться майже на одній паралелі. Себто комплекс Любаша 2/15 тереново цілком міг би розглядатися в якості ще одного найбільш західного прояву ДДБК. За набором обрядових характеристик (ямна поховальна споруда, спосіб укладення кісткових останків “паунком” з імітацією орієнтації в західний сектор за лівобічної пози, що забезпечувало спрямованість небіжчика до північного обрію – на останнє натякає локалізація кременевого відщепу), він повністю відповідає ознакам ДДБК. Не типовою, хоча й не виключною, для ДДБК видається локалізація поховання в межах курганного простору – Пд-Сх сектор насипу, що є більш характерним для локальних варіантів ДПБК [Литвиненко 2009а, с. 8-9]. І, нарешті, віднести розглядуваний комплекс до бабинських, все ж таки не дозволяє його доволі рання ¹⁴С дата: 3740±70

Нове к. 3 п. 11 (Акимовський р-н Запорізької обл.) [Шилов 2005, с. 168, рис. 45]. Поховання впущене до насипу ямно-катакомбного кургану, здійснене у підбої (?), частково зруйноване під час розкопок. На долівці зафіксовано укладені купкою трубчасті кістки рук і ніг, а також череп чоловіка віком 50 ± 5 років, що супроводжувалися біконічною керамічною банкою і астрагалом дрібного копитного, а також горщиком, що знаходився на сходинці підбійної споруди (?) (рис. 4, 1-3)⁸.

Комплекс з певними застереженнями можна віднести до *дніпро-дністровського* степового локального варіанту ДПБК.

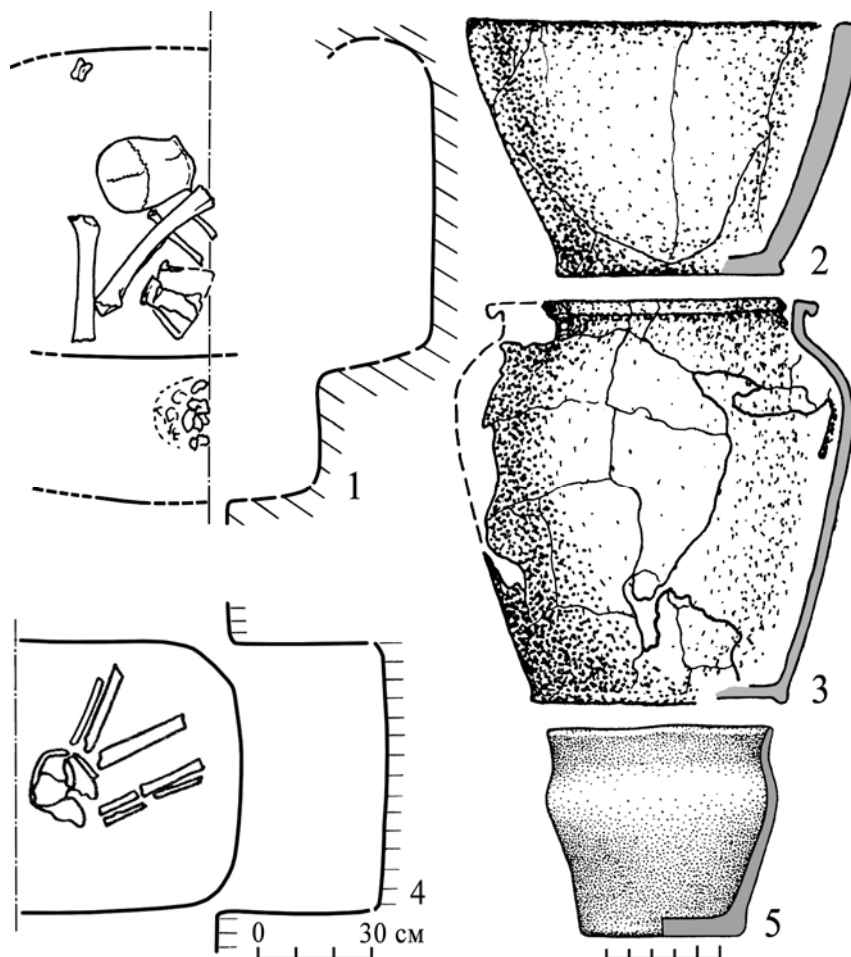

Рис. 4. Вторинні поховання дністровсько-прутської бабинської культури:

1-3 – Нове 3/11; 4-5 – Крихана Векь 1/16

Fig. 4. Secondary burials of Dnister-Prut Babyne culture: 1-3 – Nove 3/11; 4-5 – Krihana Vek 1/16

Крихана Векь к. 1 п. 16 (Молдова): розкопки 1992 р. Кагульської експедиції АН РМ [Агульников и др. 1997, с. 91, рис. 6, 4, 8]. Поховання впущене до південного сектору ямно-катакомбного кургану, було здійснене в ямі прямокутної в плані форми. Під час розкопок

ВР, 2495-2341 BC cal 1σ (Ki-11201), що вона відповідає часу катакомбних культур, причому не пізнього, а середнього (за С.Н. Братченком) періоду.

⁸ Горщик, що знаходився, за даними автора публікації, на сходинці підбою [Шилов 2005, с. 168, рис. 45, а], не викликає переконливих бабинських асоціацій, особливо з огляду на різко відігнутий назовні край вінця. З урахуванням цього, а також часткової зруйнованості поховання і сумнівності підбійного типу поховальної споруди, реконструйованої на кресленику пунктиром, є підстави поставити під сумнів або приналежність цієї посудини до розглядуваного комплексу, або достеменність її реконструкції та рисунку.

зруйновано західну частину захоронення. На долівці ями виявлено укладені кістки дорослої людини: рук, ніг, ребра і фрагменти черепа – в західній частині скупчення (рис. 4, 4). Під кістками лежав горщик з реберчастими плічками (рис. 4, 5).

Комплекс належить до *дністровсько-прутського* локального варіанту ДПБК.

Аналіз та інтерпретація матеріалів. Здійснення вторинних захоронень було доволі рідкісним явищем у поховальній практиці бабинської людності. При цьому, з огляду на сумнівність інтерпретації двох розглянутих вище поховань ДПБК як вторинних, обряд перепоховання може впевнено пов'язуватися лише з носіями ДДБК. Статистика засвідчує, що вторинні поховання складають лише 1,27% від загального масиву (15 з 1176 поховань)⁹. Узагальнена характеристика цієї групи надає доволі цікаву інформацію (табл. 1).

№	Пам'ятка	Обл.	Страт. полож.	Нас./ дос.	Похов. споруда	Стать/ вік	Орієнт.	Керам. посуд	Інший інвентар
Дніпро-донська бабинська культура (ДДБК)									
1	Ріпний-І 7/15	Рост.	в	д	я	♂ 30-35	Пд-З-З		
2	Соколовський 2/5	Рост.	в	–?			Пн-З		
3	Ворошиловград 3/6	Луг.	о	н	я	доросл.	З		
4	Привілля 11/11	Луг.	о	н	я/р	доросл.	Пн-З-З		
5	Царівка 4/4	Луг.	о	н	я/р	доросл.	З		
6	Запорожець 1/18	Дон.	о	н	я	доросл.	З		Астрагал, крем'яний
7	Октябрьське 1/20	Дон.	о	д	с	♂ 30-40	З		
8	Ударник 3/1	Дон.	в	д	я/р	доросл.	Пн-З		Крем'яний відщеп
9	Шахтарськ 9/4	Дон.	о	н	я/р	доросл.	Пн-З		
10	Губиниха-ІІ 4/11	Дніпр.	в	д	я/р	доросл.	Пд-З		Дерев'яна чаша
11	Чорна могила 3/2	Дніпр.	в	?		доросл.	З	корча	
12	Барвинівка 7/4	Запор.	в	–?		доросл.			
13	Барвинівка 8/1	Запор.	о	н	я/р	доросл.	З	корча	Набір стрілобора
14	Михайлівка-І 5/6	Запор.	о	н	я	доросл.	Пд-З-З		
15	Актове 7/21	Мик.	в	д	я	♂ 25-30	Пн-С	корча	Набір стрілобора
Дніпро-прутська бабинська культура (ДПБК)									
16	Нове 3/11	Запор.	в	–	пб?	♂ 50±5		банка	Астрагал
17	Крихана Вець 1/16	Молд.	в	–	я	доросл.	З	горщик	

Табл. 1. Характеристики перепоховань культурного кола Бабіне

По-перше, група вторинних поховань демонструє дуже високий показник курганного будівництва: 80% з них (12 із 15) супроводжувалися індивідуальним насипом (7) або досипкою (5). При цьому відзначимо, що з окремими перепохованнями пов'язані насипи/досипки, які за своїми метричними показниками належать до найбільших курганних споруд ДДБК і культурної області Бабіне загалом (рис. 5) [порівн.: Литвиненко 2006, с. 165, рис. 2; 3]: Актове 7/21 (висота до 2 м), Октябрьське 1/20 (Ø 43 м, висота 2,7 м), Барвинівка 8/1 (Ø 25-30 м, висота до 3 м), Шахтарськ 9/4 (Ø 17 м, висота 3,2 м).

По-друге, для вторинних захоронень є характерною висока питома вага поховальних споруд ускладнених типів – 46,7% (7 з 15), представлених ямами з дерев'яними рамами (6 –

⁹ Питома вага вторинних поховань для ДПБК складає мізерний показник – 0,08% (у перерахунку за локальними варіантами: дніпро-дністровський – 0,08%, дністровсько-прутський – 0,11%).

40%) і кам'яною скринею (1 – 6,7%). Для зіставлення відзначимо, що для ДДБК загалом поховання в конструктивно ускладнених спорудах складають 19,5% (дерев'яні рами – 17%, кам'яні скрині – 2,5%) [порівн.: Литвиненко 2006, с. 170, 172]¹⁰.

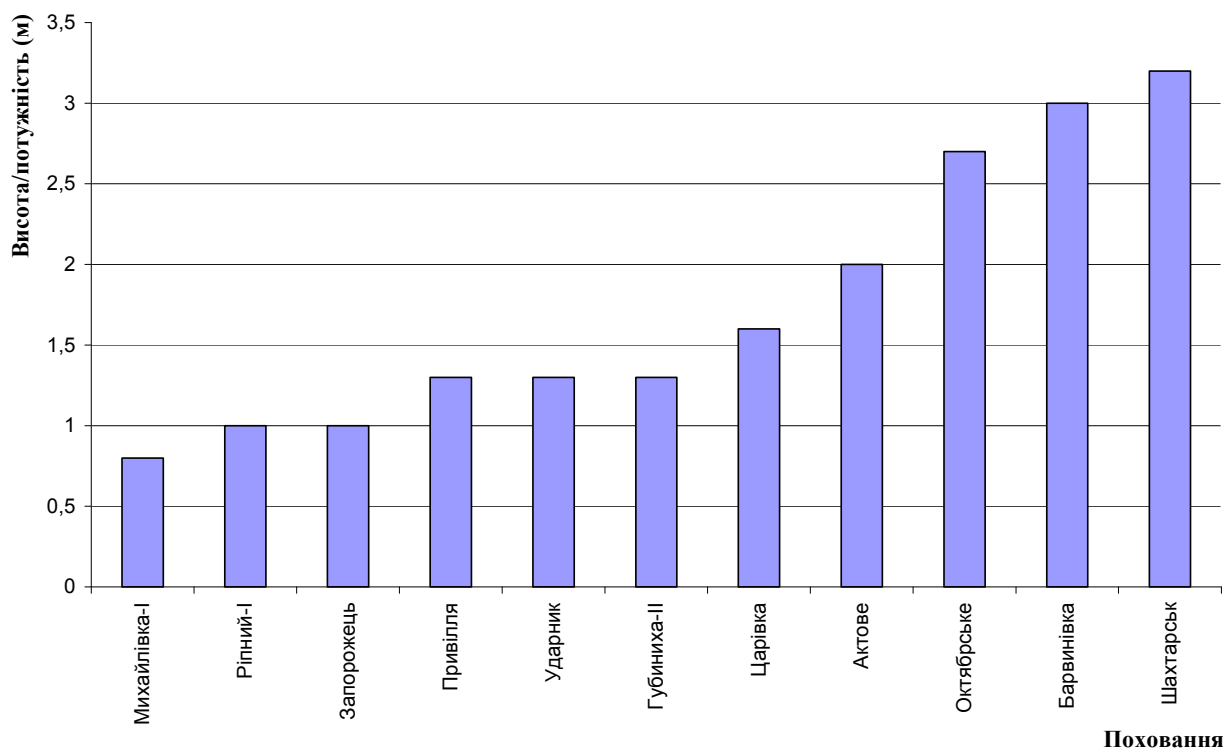

Рис. 5. Висота/потужність курганных насипів і досипок над вторинними похованнями ДДБК
Fig. 5. Height/thickness of Barrow's embankments above a secondary burials of DDBC

По-третє, обряд перепоховання застосовувався переважно по відношенню до дорослих суб'єктів. Наявні антропологічні визначення засвідчують, що троє з них були чоловіками молодого-середнього віку. З урахуванням обрядових норм, які зазвичай застосовувалися при вторинному похованні – імітація скорченої лівобічної інгумації з орієнтацією головою до західного сектору, майже всі вони відповідають чоловічій обрядовій групі ДДБК [Литвиненко 2007, с. 157, 158]. Чоловіча стать небіжчиків також дотично підтверджується: **а)** високою питомою вагою супроводжуючих насипів/досипок [Литвиненко 2007, с. 158, табл. 1]; **б)** високою питомою вагою складних типів поховальних споруд [Литвиненко 2007, с. 159, табл. 3]; **в)** складом поховального приданого, який двічі репрезентовано таким суто чоловічим реманентом, як виробничі набори стрілоробів, і чоловічими за тенденцією категоріями – керамічними корчами, дерев'яною чашею та астрагалом [Литвиненко 2005, с. 77, табл. 2; 2007, с. 160-161]. Таким чином, на підставі комплексу прямих і опосередкованих даних ледве не всі перепоховання ДДБК можна вважати чоловічими. Навіть комплекс Актове 7/21, попри імітацію в ньому типової для жіночої обрядової групи раннього горизонту орієнтації до Пн-Сх, виявився перепохованням молодого чоловіка, що засвідчено як антропологічними визначеннями, так і набором інвентарних ознак – набір стрілороба, керамічна корча.

Водночас незвичним, а відтак незрозумілим, є той факт, що жодне з перепоховань не супроводжувалося такими чоловічими за тенденцією атрибутами, причому доволі масовими і

¹⁰ Оскільки у наведеній статті розрахунок здійснювався відносно не загальної кількості поховань, а відносно поховань з визначеним типом споруди, подані там цифри, відповідним чином, різняться з вищенаведеними: у дерев'яних рамах – 22%, у кам'яних скринях – 3,7%; загалом у спорудах складних типів – 25,9%. Натомість навіть ці дані є значно меншими, у порівнянні з показниками розглядуваних вторинних поховань.

частими, як кістяні кільця-пряжки і т.зв. “шкури” тварини (череп і гомілки копитного). Можливо, пояснення цього приховується за суто статистичними нюансами, з огляду на те, що вторинні поховання в ДДБК трапляються набагато рідше (кожне сімдесят восьме) за поховання з “пряжками” (майже кожне шосте) чи зі “шкурами” (кожне десяте) [Литвиненко 2006, с. 179-180, 182-183; 2007, с. 159-160]. Втім, не знаючи реальних чинників, що визначали наявність/відсутність у похованнях розглядуваних ознак, ми не маємо підстав для остаточних висновків.

Ареал вторинних поховань ДДБК здебільшого (13 комплексів) збігається з областю поширення найдавніших бабинських пам'яток – періоду ІА – Донецько-Дніпро-Азовським трикутником-регіоном, в якому відбувалося формування ДДБК і який ми розглядаємо як первинний осередок бабинської культурогенези (рис. 6) [Литвиненко 2001; 2009]. Натомість декілька комплексів ДДБК (2) знаходяться у Дніпровсько-Прутському межиріччі, досягаючи на заході середньої течії Південного Бугу. Ці останні демонструють міграційний виплеск населення ДДБК в західному напрямку, який відбувся, вочевидь, на фінальній стадії існування тамтешньої інгульської катакомбної культури.

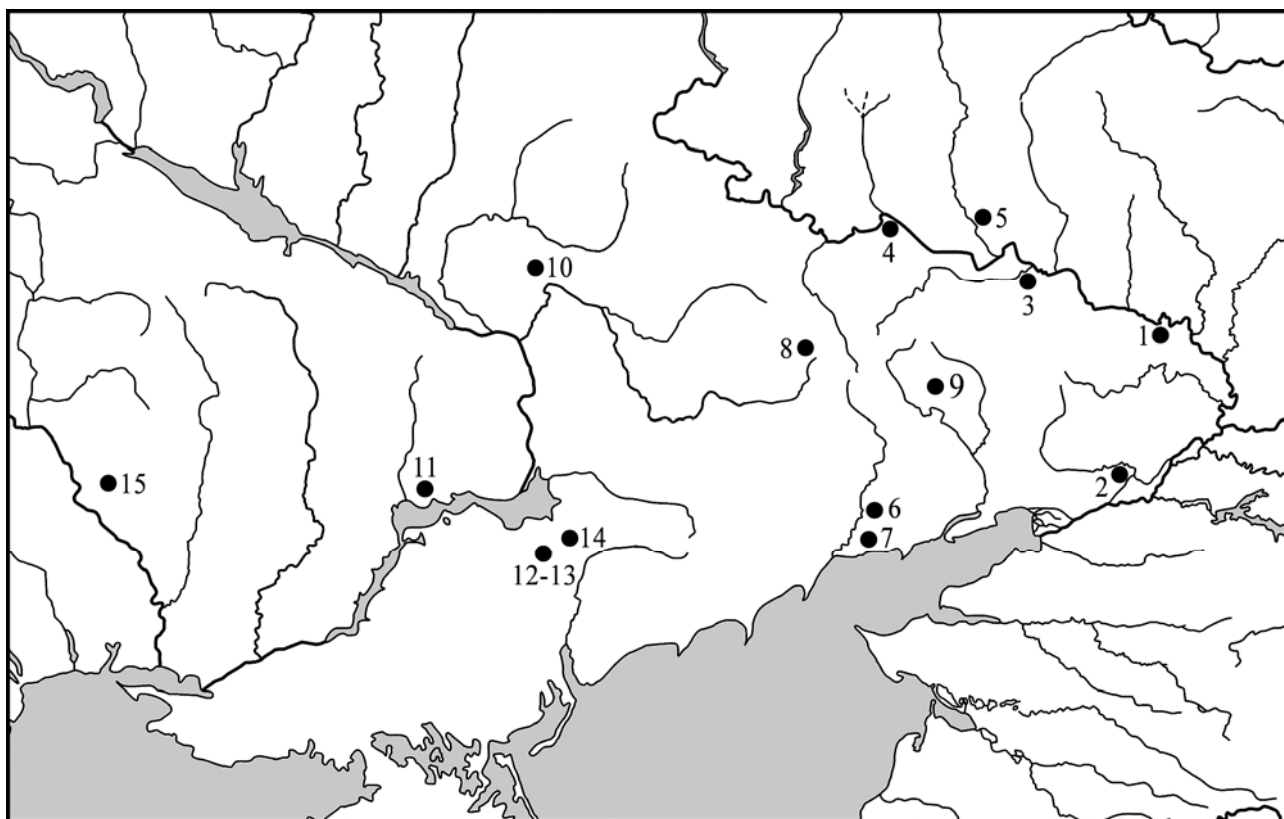

Рис. 6. Ареал вторинних поховань дніпро-донської бабинської культури
(нумерація пам'яток відповідає нумерації в табл. 1)

Fig. 6. Area of secondary burials of Dnieper-Don Babyne culture
(numbering of points corresponds to numbering in tab. 1)

Комплекси ДДБК є розпорошеними по одинці в ареалі двох локальних варіантів – дніпро-дністровського і дністровсько-прутського. Демонструючи обрядову приналежність до різних регіональних груп ДДБК і будучи відокремленими один від одного значними відстанями, вони не утворюють будь-якого скупчення.

Хронологія комплексів вторинних поховань ДДБК видається доволі певною. Всі вони репрезентують ранні фази існування культури. Доводиться це наступними фактами. По-перше, при здійсненні обряду перепоховання імітувалася визначальна саме для ранніх періодів культури норма укладання чоловіків на лівому боці з орієнтацією головою до західного сектору, чим досягалася зверненість небіжчика обличчям до півночі. По-друге, склад поховального приданого, серед якого найбільш діагностичними виступають “набори стрілоробів”, відповідає винятково І (ранньому) періодові ДДБК [Литвиненко 1997; 1998а, с. 104]. Симптоматичними в цьому сенсі також є високий рівень курганного будівництва, а також складних типів поховальних конструкцій (дерев’яних і кам’яних гробниць), що є більш притаманним для ранніх пам’яток [Литвиненко 2001а, с. 61; 2004а, с. 20]. Показовим є і ареал поширення вторинних поховань, що відповідає *первинному осередку бабинської культурогенези* і початковій фазі розширення культури [Литвиненко 2001; 2009, с. 49-51, рис. 1, 2] – тобто періодам ІА-ІБ за схемою нашої періодизації [див.: Литвиненко 2009а, с. 12-13].

Додаткову інформацію, яка дозволяє уточнити часовий діапазон побутування вторинних поховань на шкалі відносної хронології ДДБК, надають чотири стратиграфічні колонки (рис. 7; 8). Вони показують, що перепоховання можуть передувати захороненням ранніх обрядових груп (Губиниха-ІІ к. 4), перекривати останні (Ріпний-І к. 7, Ударник к. 3), або знаходитися між ними (Привілля к. 11). На особливу увагу заслуговує видатна за своєю інформативністю багатосхідчаста стратиграфічна колонка кургану 7 могильника Ріпний-І, де вторинне п. 15 відповідало найпізнішому з п’яти посткатакомбних горизонтів, перекриваючи комплекси як раннього етапу криволуцької культурної групи (пп. 13, 17), так і ДДБК (пп. 10, 7, 1, 5, 6, 9), причому останні позначені трьома хронологічно-послідовними типами кільцевих “пряжок”, найпізнішою з яких була пряжка з бортиком навколо отвору, що відповідає хронологічній фазі ІІА. Цей незаперечний факт, разом з наведеними вище, дозволяє окреслювати хронологічний діапазон вторинних поховань ДДБК періодом ІА-ІІА.

Часткова зруйнованість і невиразність інвентарю вторинних поховань ДДБК утруднює їхню хронологічну атрибуцію. Відтак залишається хронологічне визначення цих комплексів співвідносити з часом існування самої ДДБК, який в цілому є пізнішим за ДДБК і відповідав періодам ІІА-ІІІ загальної періодизації [див.: Литвиненко 2009а, с. 13-15].

Витоки обряду перепоховання у тій формі, що її розглянуто вище, на наш погляд, простежуються доволі надійно. Своїм корінням він сягає глибинних місцевих традицій палеометалевої доби. Так, вторинні поховання, здійснені шляхом захоронення частково або повністю розкладених решток небіжчиків відомі серед пам’яток степового енеоліту [Агапов и др. 1990, с. 58, 61, 62, 64; Малов 2008, с. 90], ледве не всіх регіонів ямної культурно-історичної області – КІО [Дергачев 1986, с. 36; Иванова 2001, с. 35; Николова 1992а, с. 9; Мерперт 1974, с. 53; Моргунова 1997, с. 20; Рассемакин 1992, с. 10, 13, 14; Рычков 1982, с. 148, табл. 1; 1982а, с. 118-119, табл. 1; Санжаров 2001, с. 23; Субботин 2000, с. 360; Сыволап 2001, с. 111; Тесленко 1999, с. 91, 92, табл. 1; 1999а; Фисенко 1970, с. 21; Шишлина 2007, с. 67; Яровой 1985, с. 74-75; 2006, с. 117; та ін.], новотиторівської культури [Гей 2000, с. 126], більшості, якщо не всіх, локально-хронологічних груп катакомбної КІО [Андреева 2008, с. 9, 16; Арапов 1992, с. 14; Березуцкая 2003, с. 37, 65; Братченко 2001, с. 22; Власкин 2010, с. 77, 80, 82, 141, 151; 2010а, с. 8, 15; Гей 1995, с. 11; 2000, с. 126; Генинг 1982, с. 47, табл. 1; Дергачев 1986, с. 99; Малов, Филипченко 1995, с. 56, 60; Мельник 1991, с. 21-44, 68; Панасюк 2001, с. 143; Пустовалов 1992, с. 45, 122-123, табл. А; Санжаров 2001, с. 53, 77, 112; 2004, с. 249; 2010, с. 249; Смирнов 1996, с. 11, 57-58; Субботин 2000, с. 372; Тошев 1990, с. 120; 1991, с. 91; 2007, с. 119; Трифонов 1991, с. 147, 153, 156; Федосов 2007, с. 23-24; Шишлина 2007, с. 150, 164, 185; та ін.]. Більш того, форми (слід думати й способи) вторинних поховань ДДБК практично повторюють більшість відповідних варіацій катакомбних культур [див.: Мельник 1991, с. 23].

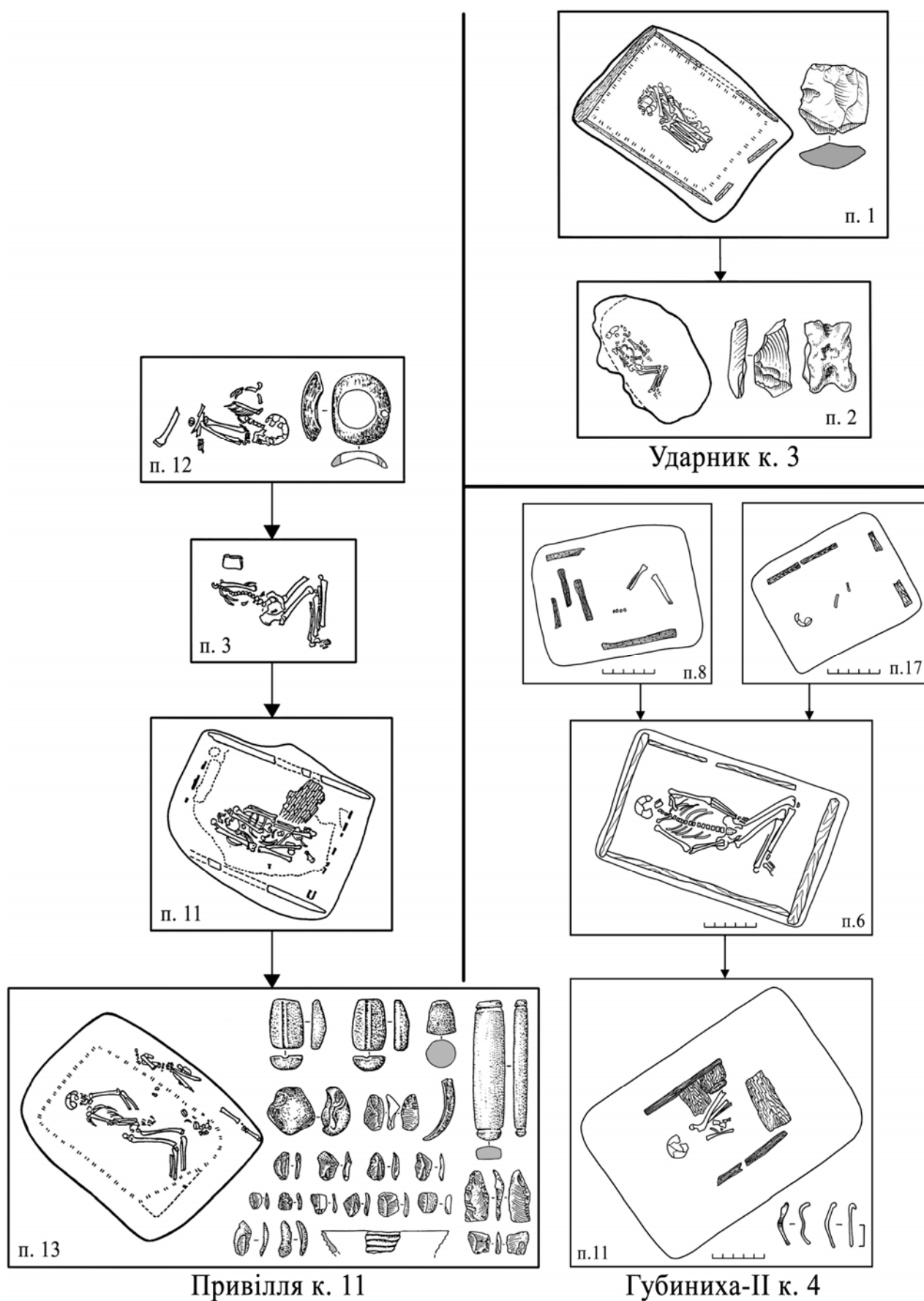

Рис. 7. Стратиграфічні колонки курганів з вторинними похованнями ДДБК
Fig. 7. Stratigraphy of Barrows with secondary burials of Dnieper-Don Babyne culture

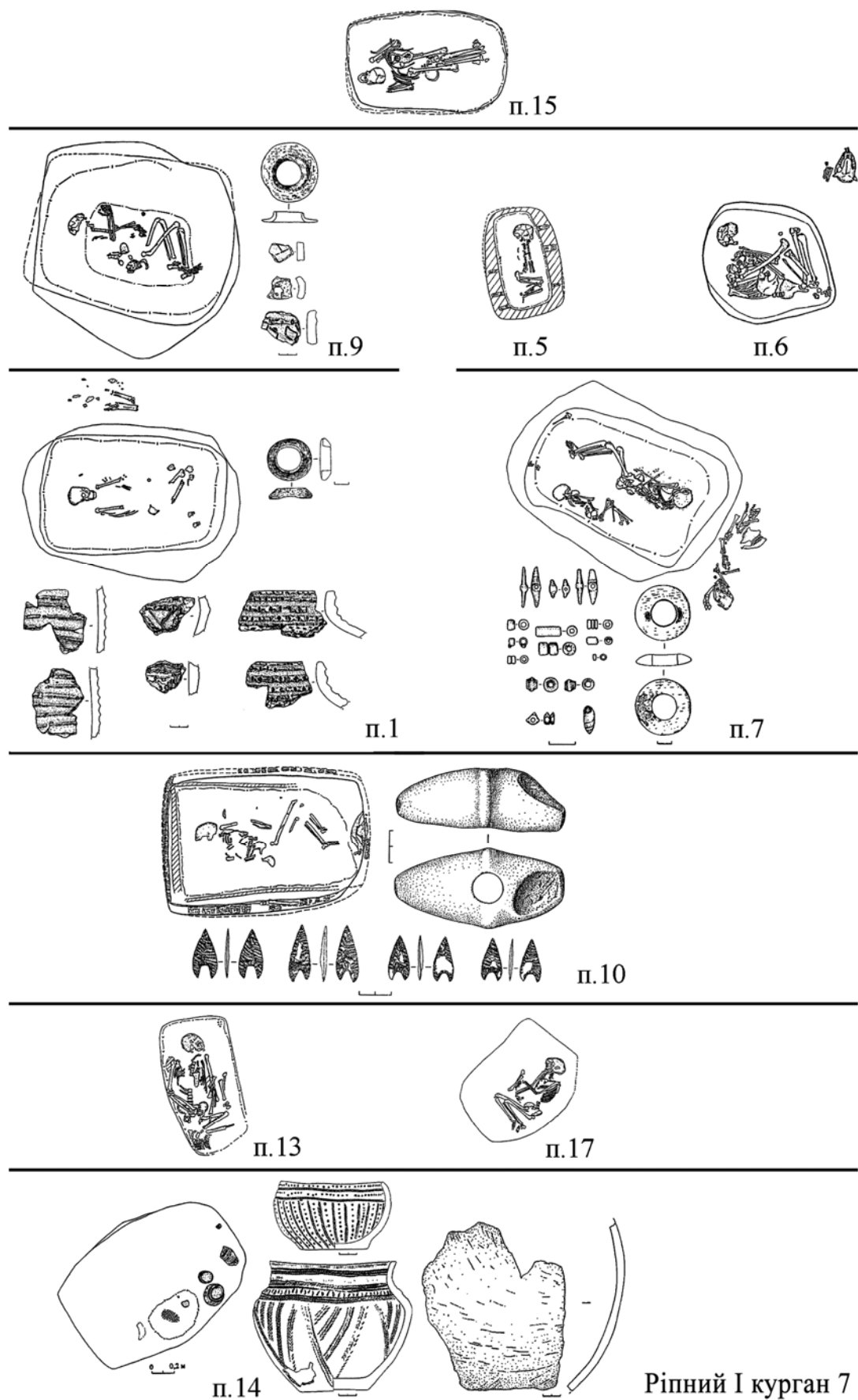

Рис. 8. Стратиграфічна колонка кургану 7 могильника Ріпний I
Fig. 8. Stratigraphy of Barrows 7 of the cemetery Ripny I

№	Культура	Регіон / локальний варіант	Вибірка	Вторинні ("пакунки")		Джерело
				Абсол.	%	
1	Енеоліт	Хвалінський могильник	158	12	7,59	Агапов и др. 1990
2	Ямна	Південне Приуралля	86	3	3,49	Моргунова 1997
3		Волго-Донське межиріччя Калмикія, Передкавказзя	1000	14	1,4	Балабанова, Перерва 2006
4		Волго-Уралля	396	1	0,25	Турецький М.*
5		Північно-Західний Прикаспій	733	2	0,27	Шишлина 2007
6		Сіверський Донець	190	2	1,05	Черних Є.*
7		Північно-Східне Приазов'я, пізній горизонт	96	6	6,26	Санжаров 2001
8		Північно-Західне Приазов'я	458	3	0,66	Рассамакин 1992
9		Лугансько-Донецький	79	3	3,79	Ніколова 1992
10		Орільсько-Самарський	190	1	0,53	
11		Молочанський	230	2	0,87	
12		Каховський	93	2	2,15	
13		Херсонський лівобережний	195	2	1,03	
14		Кримський	117	2	1,71	
15		Запорізький правобережний	83	1	1,2	
16		Нікопольський	286	4	1,39	
17		Орджонікідзевський	212	8	3,77	
18		Херсонський правобережний	132	3	2,27	
19		Миколаївський	380	10	2,63	
20		Степова Україна	2020	38	1,88	
21		Дніпровське Надпоріжжя і Правобереж. Передстеп	572	17	2,97	Тесленко 1999
22		Дніпровське Надпоріжжя	360	11	3,06	
23		Правобережний Передстеп	73	1	1,37	
24		Кам'янсько-Нікопольська	139	5	3,59	
25		Дніпровське Надпоріжжя і Правобереж. Передстеп	453	14	3,09	Тесленко 1999а
26		Південна Херсонщина	88	2	2,27	Рычков 1982; Рычков 1982а
27		Північний Крим	77	2	2,6	
28		Одещина	105	3	2,86	Яровой 1985
29		Дністровсько-Прутський	1000	12	1,2	Яровой 2006
30		Дністро-Пруто-Дунайський	1485	27	1,82	Дергачев 1986
31		Дністровсько-Прутський	1175	>5	>0,4	Гей 2000
32	Новотиторівська	Прикубання	877	5	0,57	Гей 2000
33	Катакомбна	Ранньокатакомбна Півн.-Західний Прикаспій	182	3	1,65	Шишлина 2007
34		Донецька рання	89	3	3,37	Братченко 2001
35		Переддонецька	36	3	8,33	Смирнов 1996
36		Ранньокатакомбна Північно-Східне Приазов'я	70	8	11,4	Санжаров 2001
37		Батуриńska	128	55	42,9	Гей 1995
38		Східноманицька (Калмикія)	1227	16	1,3	Мельник 1991
39		Східноманицька	486	17	3,49	Андреева 2008
40		Східноманицька	325	3	0,92	Власкин 2010

41		Західноманицька	521	20	3,84	
42		Ростово-Луганська	96	1	1,04	
43		Волго-Донська	82	3	3,61	Малов, Филипченко 1995
44		Середньодонська Волго-Донського межиріччя	145	4	2,76	Федосов 2007
45		Пізньюкатакомбна – лівобер. Середнього Подонців'я	142	5	3,52	Санжаров 2010
46		Бахмутська Північно-Східне Приазов'я	53	2	3,77	Санжаров 2001
47		Інгульська (ІКК) Північно-Східне Приазов'я	49	1	2,04	
48		р. Молочна	112	2	1,78	Генинг 1982
49		Молочанський	1074	28	2,1	Пустовалов 1992
50		Верхньо-Тарасівський			3,9	
51		Південно-Херсонський			1,7	
52		Північнокримський			4,7	
53		Запорізький			1,3	
54		Оріль-Самарський			7,1	
55		Криворізький			1,6	
56		Південнобузький			6,4	
57		ІКК – Донбас і Надазов'я	128	9	7,03	Небрат С.*
58		ІКК – Оріль-Самара	62	3	4,84	
59		ІКК – Крим	98	2	2,04	
60		ІКК – Інгул-Інгулець	124	7	5,64	
61		Північ.-степове Подніпров'я	732	20	2,73	Фещенко 1993
62		Дністровсько-Прутський	300	3	1,0	Дергачев 1986
63		ІКК Дністровсько-Прутський	138	>3	>2,2	Тощев 1991
64		Крим	192	6	3,12	Тощев 1990
65	Лолінська	Північно-Західний Прикаспій	307	3	0,98	Мимоход 2011
66	Синташтинська	Південне Зауралля	≈145	1	0,69	Епимахов 2002
67		Південне Приуралля	46	1	2,17	Ткачев 2007
68	Зрубна	Волго-Уральський лісостеп	1127	12	1,06	Обыденнов, Обыденнова 1992
69		Волго-Уральський степ	2330	34	1,46	Крамарев 2004
70		Південне Середньоволжя	654	1	0,15	Крамарев 2004
71		Дніпро-Донецький регіон	2831	11	0,39	Цимиданов 2004

* Дані люб'язно повідомлено вказаними дослідниками, зо що ми їм щиро вдячні.

Табл. 2. Вторинні поховання у пам'ятках енеоліту-бронзового віку південної половини Східної Європи й суміжних регіонів.

Табл. 2 містить зведену нами статистику щодо питомої ваги вторинних поховань на кшталт “пакунків” у могильниках різних культур/груп енеоліту-бронзового віку півдня Східної Європи та суміжних регіонів. Наведені дані засвідчують, що подібного роду перепоховання за часів мідного віку були явищем винятковим і безсистемним, яке епізодично і нерівномірно траплялося в тих чи інших регіонах, тяжіючи при цьому до раннього енеоліту. В ранньому бронзовому віці вони стають звичайним, хоча й рідкісним, явищем. Саме в ямній культурі, особливо на пізньому її етапі, цей спосіб поховання набуває певної обрядової усталеності й частотності, що успадковується культурами-наступниками.

Складається враження, що своєрідний пік практики вторинних поховань у бронзовому віці припадає на час існування катакомбних культурних утворень. Це підтверджується як на рівні середньостатистичних показників для культурних утворень (табл. 3), так і за тенденціями на рівні локальних груп (рис. 9). Щоправда, слід враховувати неоднакову достеменність порівнюваних показників, з огляду на нерівнозначність вибірок.

Культурна область / Культура	Вибірка	Вторинні ("пакунки")	
		Абсол.	%
Ямна	5102	87	1,71
Катакомбна	5098	153	3,98
Бабинська (ДДБК)	1174	16	1,27
Лолінська	307	3	0,97
Синташтинська	191	2	1,05
Зрубна	6942	58	0,84

Табл. 3. Середні показники питомої ваги вторинних поховань для культурних утворень бронзового віку південної половини Східної Європи

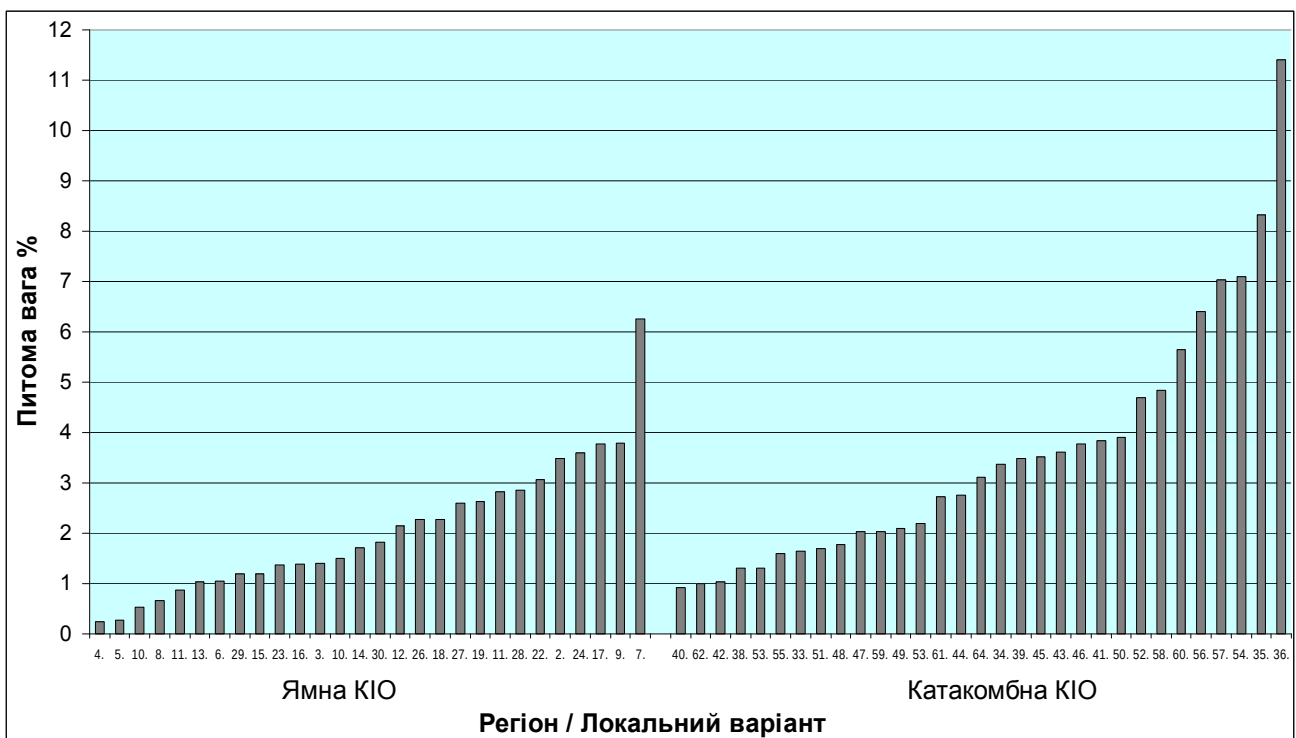

Рис. 9. Питома вага вторинних поховань ("пакунків") за регіонами/локальними варіантами ямної та катакомбної культурно-історичних областей (нумерація регіонів/локальних варіантів культур за віссю абсцис відповідає нумерації в табл. 2)

Fig. 9. Relative density of secondary burials ("Packages") on regions/local variants of Yamna (Pit Grave) and Catacomb cultural-historical areas (numbering of cultural groups on an abscissa axis corresponds to numbering in tab. 2)

Обряд перепоховання зберігається і в посткатакомбний час, будучи відомим не лише в пам'ятках бабинського культурного кола Надчорномор'я, а й серед більш-менш синхронних йому старожитностей лолінської культури Північно-Західного Прикаспію [Дервиз 1990; Мимоход 2007, с. 145; 2011, с. 45-46], Синташтинської культури Південноуральського регіону [Виноградов 2007, с. 22; Епимахов 1998, с. 22; 2002, с. 47; Ткачев 2003, с. 10; 2007, с. 107], Покровської культури Доно-Волзького регіону [Черленок 2005, с. 10] а також культурних утворень розвиненої фази пізньобронзового віку – алакульських (кожумбердинських), зрубних тощо [Обыденнов, Обыденнова 1992, с. 84, 91; Семенова 1983, с. 6, 15-16; Ткачев 2010; Крамарев 2004, с. 173, 180, табл. 1; Цимиданов 2004, с. 61]. Однак у пізньобронзову добу “пакунковий” спосіб вторинного поховання стає ще рідкіснішим, втрачає притаманну для передуючих часів обрядову системність і усталеність, зберігаючи залишковий, пережиточний характер.

Проблеми інтерпретації. Звертаючись до термінології, обґрунтованої у спеціальній праці В.І. Мельника [Мельник 1991, с. 8-10], вчергове наголосимо, що нами досліджується той варіант захоронення, що його згаданий автор пропонує називати *вторинним похованням*. Засвідчено також солідарність із запропонованим О.В. Зайцевою розумінням цієї дефініції, відповідно з яким вторинними похованнями є “захоронення не лише повністю скелетованих решток, а й захоронення трупів на самих різних стадіях розкладання” [Зайцева 2005б]. Аналіз задіяних джерел дозволяє припускати, що бабинська традиція передбачала варіант захоронення розкладених або напіврозкладених останків небіжчика, оскільки достеменними даними щодо практики *декарнації* (штучне механічне відокремлення м'яких тканин від кісток) ми наразі не володіємо.

Саме та обставина, що в розглянутих вище прикладах фігурують як приклади захоронення окремих кісток (Ріпний-I 7/15, Запорожець 1/18, Ударник 3/1, Барвинівка 7/4, Михайлівка-I 5/6, Губиниха-II 4/11), так і кісток, які частково зберегли сполучування між собою у суглобах (Привілля 11/11, Октябрьське 1/20, Чорна могила 3/2, Актівне 7/21), аж до анатомічно упорядкованих скелетних блоків, наприклад грудного відділу чи навіть серединної частини кістяка – від тазу до шийних хребців (Царівка 4/4, Барвинівка 8/1), дозволяє стверджувати, що перепохованню піддавалися останки різного ступеню розкладання – від напівзотлілих тіл, які зберігали цілісність основних своїх частин (зокрема тулуба [лат. *Truncus*], грудної клітини [лат. *Thorax*], кінцівок); до більшою мірою зотлілих, коли лише окремі/одиночні ланки людської будови (кисть, стопа, хребет тощо) могли зберегти сполучування складових кісток; і аж до повністю розкладеного стану, коли перепоховувалися окремі кістки скелету. Вочевидь, за цією різницею стоїть хронологічний чинник: більш зітлілий стан решток за тенденцією відповідав довшій часовій відстані між моментом смерті та моментом поховання (перепоховання) і навпаки. Щоправда, на ступінь збереженості/розкладання могли впливати також: а) сезонний чинник (в умовах помірного клімату, взимку процес тління триває довше, ніж влітку); б) умови перебування/зберігання останків небіжчика від смерті до поховання/перепоховання.

Підступаючи до пошуку причин, які б пояснювали існування у традиціях бабинської людності, а втім і інших спільнот бронзового віку, специфічної практики вторинного поховання на кшталт “пакунків”, маємо констатувати, що доступні археологічні джерела майже не надають щодо цього бажаної інформації. Суто теоретично, пояснення розглядуваному феномену можуть приховуватися як у соціальній так і культово-релігійній площинах, а також відбивати обставини смерті [порівн.: Мельник 1991, с. 69, 73]. При цьому ми поділяємо висловлені в літературі застереження щодо необхідності диференційованого ставлення до різних за своїм станом людських решток з порушеною цілісністю скелета, оскільки “існування практики вторинних поховань може мати доволі широкий спектр причин, як ритуального, так і не ритуального характеру, а за загальним терміном «вторинне поховання» в деяких випадках можуть приховуватися семантично зовсім незіставні явища” [Зайцева 2004; 2005а].

Як вже зазначалося, складається враження, що розглядувані вторинні поховання у бабинському середовищі пов'язані, якщо не винятково, то переважно з дорослими чоловіками. Це може натякати або на якийсь особливий статус, що його мали окремі представники лише даного статевовікового класу і який передбачав той неординарний спосіб поховання, що ми його досліджуємо; або на певні обставини смерті, в які потрапляли здебільшого чи навіть винятково дорослі чоловіки. Оскільки обрядово-інвентарні характеристики вторинних поховань (окрім власне способу “пакування”), здається, не виділяють їх на тлі загального масиву бабинських поховань, щоправда засвідчуючи підвищений/високий соціальний ранг, логічно у наших розвідках звернутися до пошуку можливих натяків на обставини смерті. Самі рештки небіжчиків на археологічному рівні (за відсутності антрополого-криміналістичної експертизи) не виявляють якихось слідів насильницької смерті, зокрема й знарядь смертельних поранень на кшталт вістер стріл. Зосередженість основної маси розглядуваних комплексів більш-менш рівномірно в ареалі ДДБК також не дає підстав для пов'язування їх з можливими зовнішніми конфліктами, адже тоді б вони мали тяжіти до прикордонних районів, хоча й не обов'язково. Втім у даному припущенні не можна виключати й внутрішніх конфліктів, адже про них свідчать, наприклад, звичайні бабинські поховання з наконечниками стріл серед кісток скелетів – знаряддями вбивства [Братченко 2006, с. 253-257; Литвиненко 1998, с. 49; Разумов 2010, с. 9-10]. Проте серед групи “упакованих” захоронень виділяються три комплекси, два з яких територіально зосереджені на західній периферії ареалу ДДБК (Нижня Наддніпрянщина), а третій знаходиться набагато західніше (Південне Побужжя). Два з цих поховань (Барвинівка 8/1, Актове 7/21) містили неординарне придане у вигляді великих за змістом виробничих наборів “стрілоробів” – відповідно, 83 і 67 предметів (див. рис. 3). В обох згаданих комплексах¹¹, а також згаданому третьому (Чорна могила 3/2) знаходилися великі керамічні корчі – особливий тип посуду, який характеризує своєрідну групу поховань ДДБК (близько 60), що належали переважно дорослим чоловікам, територіально зосереджену в області Нижньої Наддніпрянщини і простягнуту на захід одним-двома ланцюжками до Південного Бугу і далі майже до Дністра [Литвиненко 1999]. А серед цієї групи все відомо поховання зі свідченням смертельного поранення стрілою, причому чужою – з черешком, а не бабинською (Слобідка Романівка п. 23) [Тощев 1987, с. 103; Братченко 2006, с. 256], і відкрите воно на найзахіднішому фланзі проникнення дніпро-донського бабинського населення – на лівобережному пониззі Дністра. Цю групу пам'яток ми розглядаємо в контексті якихось міграційних процесів, що мали місце у середовищі людності ДДБК наприкінці раннього етапу культури (фаза ІБ) і були спрямовані як у західному (до Південного Бугу і Дністра), так і східному (майже до Волги) напрямках. Судячи з характеру археологічних джерел, просування на захід являло собою не масове переселення народу, а епізодичні просякання обмежених груп, представлених майже винятково дорослими чоловіками, на чужій території, що їх логічно тлумачити як військові експедиції [Литвиненко 2004, с. 17; 2009, с. 67-68].

З огляду на викладені факти, нехай не прямі, а дотичні, виділені нами комплекси вторинних поховань з наборами “стрілоробів” і корчами можна тлумачити як захоронення загиблих під час походів на захід вояків¹². Саме віддаленість від своїх територій, зумовлена

¹¹ Посудина з Барвинівки 8/1 відрізняється від стандартів класичних бабинських корч своєю формою і наявністю декору (зазвичай корчі є неорнаментованими). Натомість своїми метричними характеристиками (великий об'єм) і характером розміщення в могилі (навпроти живота небіжчика) цей горщик повністю асоціюється з корчами.

¹² У цьому зв'язку видається невинуватковою певна схожість ДДБК з катакомбними групами, для яких також спостерігається часте супроводження вторинних поховань (втім як і часткових та кенотафів) виробничими наборами, зокрема й зброярськими (стрілоробними) [Мельник 1991, с. 70-71, 74]. У військовому ж контексті тлумачить вторинні поховання катакомбної культури і С.Н. Братченко [Братченко 2004, с. 172]. Ще одна катакомбно-бабинська паралель полягає в тім, що обидві

цим тривалість військової експедиції, а також інші несприятливі обставини могли змусити поховати загиблих вояків на чужині. Цим може пояснюватися й неповне розкладання тіл, що простежується саме за цими “пакунками”, адже їм після смерті не довелося довго очікувати на поховання, як би це мало місце у випадку здійснення захоронення після завершення походу і повернення додому. Перебування на чужій і, вочевидь, ворожій території може підтверджуватися і тією обставиною, що для розглядуваних “упакованих” захоронень, як і для всіх поховань с корчами, що знаходилися західніше Дніпра, жодного разу не зводилося власних курганів, а всі вони були впущеними до існуючих насипів і почасти перекриті досипками, тоді як подібні захоронення в їхньому основному ареалі (Наддніпрянщина і прилегле Надазів'я) доволі часто виступали основними в курганах.

Виявлення ж причин появи і тлумачення вторинних поховань в основному ареалі ДДБК (на противагу околичним комплексам), до яких запропоноване вище пояснення застосовувати неможливо, видається доволі складним завданням. В цій ситуації залишається лише погоджуватися з висловленими в літературі думками про те, що поява таких захоронень, скоріш за все, була спричинена певними екстраординарними обставинами, що викликали необхідність більш-менш тривалого зберігання непохованого тіла небіжчика, або похованого тимчасово (себто первинно) [Братченко 2004, с. 172; Зайцева 2005а; Мельник 1991, с. 74; та ін.]¹³. Якою мірою таким неординарним чинником міг бути збіг обставин смерті з сезонністю (наприклад, випадкова смерть чи загибель під час сезону віддалених кочівель зі стадами худоби або інших господарських експедицій, якими зазвичай займалися саме чоловіки), наразі сказати важко. Однак виключати таке пояснення, вочевидь, не варто [порівн.: Мельник 1991, с. 71]¹⁴.

Друга обставина, на яку хотілося б звернути увагу, полягає в тім, що переважна більшість розглядуваних вторинних поховань ДДБК, попри притаманне їм порушення анатомічної цілісності скелетів, демонструє дотримання основних обрядових норм, передбачених для звичайних інгумацій: імітацію лівобічного укладання небіжчика з орієнтацією його головою до західного сектору і забезпечення таким чином зверненості обличчям до семантично значущого північного напрямку [Литвиненко 2006а]. Така імітація забезпечувалася, з одного боку, через розміщення черепа небіжчика західніше кісток посткраніального скелету (у випадку напіврозкладених решток – голови по відношенню до тулуба і кінцівок) з укладанням його на ліву скроню чільним боком до півночі, а з другого – укладанням кісток тазу й кінцівок у східній частині скупчення; додатковим елементом

культурні традиції допускали й певні додаткові ритуальні дії-маніпуляції з рештками небіжчиків, що піддавалися вторинному похованню, що знаходять аналогії і серед етнографічних матеріалів [Мельник 1991, с. 70-71; Братченко 2004, с. 173]. У нашому випадку мова йде про зафіксовані антропологом у комплексі Актове 7/21 факти штучного розколювання окремих пост краніальних кісток, а також прорізання двох круглих отворів у черепі, можливо, “з метою отримання амулетів” з вирізаних фрагментів.

¹³ Оцінюючи вірогідність і коректність такого пояснення можливих причин появи вторинних поховань ДДБК, попри їхню позірну логічність, природно, виникає питання: а чому таких екстраординарних обставин не виникало (чи виникало у 10-15 разів рідше), скажімо, у носіїв сусідньої дніпро-прутської бабинської культури, які репрезентують багато в чому схожий господарсько-культурний тип? Або чому людність т.зв. “колісничних культур” (синташинська і доно-волзька абашевська/покровська культури), певною мірою синхронних ДДБК, за умов своєї виразної войовничості, значно рідше практикували перепоховання (у ДВАК вони зовсім невідомі)? Все це наводить на думку про те, що реальні причини, які зумовлювали практику вторинних поховань, залишаються незрозумілими.

¹⁴ Матеріали ДДБК дозволяють підтримати скепсис В.І. Мельника [Мельник 1991, с. 71] щодо вірогідності пояснення практики вторинних захоронень календарною сезонністю (неможливість або утрудненість поховання небіжчиків у морозний/сніжний зимовий період і зумовлене цим відтермінування цієї акції), оскільки така версія нашоується на перепону – неприродну статевовікову одноманітність перепоховань (дорослі чоловіки, за відсутності жінок і дітей).

імітації було відповідне розміщення поховального приданого – північніше від решток людини, що відповідає позиції “попереду” укладеного на бік небіжчика. Повністю вписується в обрядовий стандарт ДДБК також локалізація розглядуваних поховань у північній половині могильного насипу (рис. 10) [див. про це докладніше: Литвиненко 2006, с. 168-169, рис. 5; 2006а, с. 221-223, рис. 6]. Ці непорушні обставини підтверджують наш висновок щодо підпорядкованості вторинних захоронень ДДБК базовим обрядовим нормам ранньобабинської поховальної традиції, що не дає підстав для наділення “паунків” якимось особливим ритуальним чи семантичним навантаженням.

Підводячи підсумок здійсненому аналізу, зазначимо, що для більш переконливої відповіді на питання щодо інтерпретації вторинних поховань ДДБК, вочевидь, бракує дослідження відповідних матеріалів ямного і катакомбного часу, зіставлення з якими дозволило би доповнити, перевірити, а за необхідності й скорегувати запропоновані нами тези.

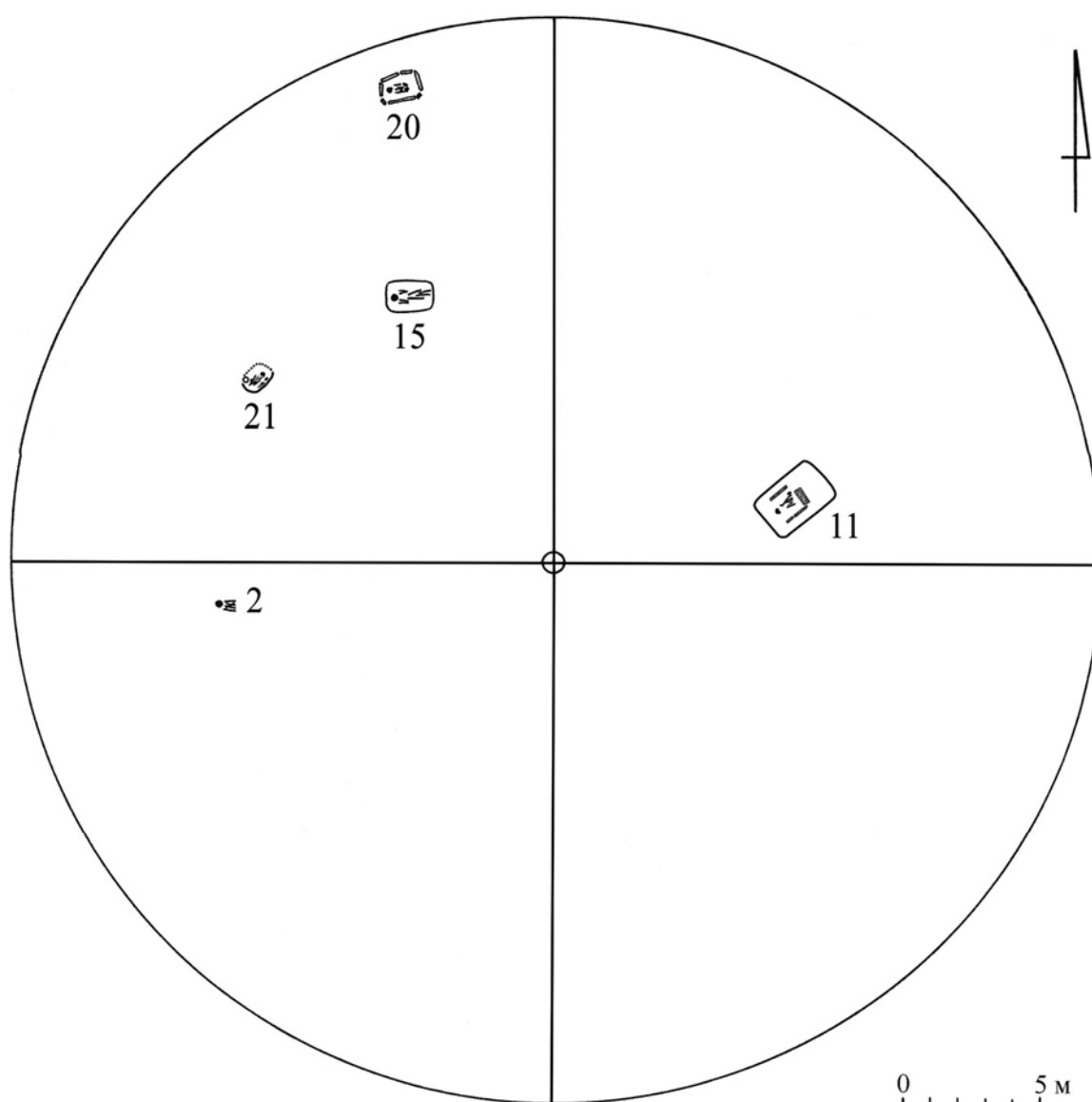

Рис. 10. Планіграфічний полігон впускних вторинних поховань дніпро-донської бабинської культури: 2 – Чорна могила 3/2; 11 – Губиниха-II 4/11; 15 – Ріпний I 7/15; 20 – Октябрське 1/20; 21 – Актове 7/21

Fig. 10. The plan-scheme of accommodation of secondary burials of Dnieper-Don Babyne culture: 2 – Chorna mogyla 3/2; 11 – Gubynyha-II 4/11; 15 – Ripny I 7/15; 20 – Oktiabrskoe 1/20; 21 – Actove 7/21

Висновки. Дослідження т.зв. вторинних захоронень у формі “пакунків” на тлі поховальних пам’яток культурного кола Бабіне дозволяє стверджувати, що цей обряд, хоча й зрідка, але системно практикувався носіями дніпро-донської бабинської культури (ДДБК), тоді як для людності дніпро-прутської бабинської культури (ДПБК) він не був характерним. Можна констатувати, що ця поховальна практика мала місце протягом лише ранніх етапів ДДБК, що відповідають фазам ІА-ІІА загальної періодизації. Судячи з наявних даних, обряд перепоховання застосовувався чи не винятково для дорослих чоловіків. При цьому переважна більшість цих захоронень характеризується підвищеним/високим соціальним рангом.

Практика вторинних поховань у бабинській культурній традиції має глибоке місцеве коріння, яке простежується щонайменш від енеолітичного, а достеменно – від пізньоямного часу, і що досягає свого апогею у катакомбну добу. Цей спосіб поховання можна вважати одним з комплексу аргументів на користь ямно-катакомбно-бабинської генетичної спадковості.

Не знайшовши фактів на користь особливого статусного стану перепохованих небіжчиків (не плутати з рангом), а також не виявивши якогось особливого ритуально-семантичного навантаження “пакунків” (проте не виключаючи його існування), автор схильний пов’язувати появу вторинних поховань з екстраординарними життєвими ситуаціями та обставинами, якими зумовлювалася необхідність більш-менш тривалого зберігання непохованого тіла небіжчика, або захоронення його у два етапи – первинний (тимчасовий) і вторинний (постійний). Ареальний та обрядово-інвентарний контекст деяких зі вторинних поховань ДДБК натякає на їхній зв’язок із загиблими під час походів на чужину воїнами.

Литвиненко Р.А.

ОБРЯД ВТОРИЧНОГО ПОГРЕБИЯ В КУЛЬТУРАХ КРУГА БАБИНО

Статья посвящена довольно редкому способу погребения, практиковавшемуся в конце среднего бронзового века бабинскими племенами и который можно условно считать вторичным или перезахоронением в форме т.н. “пакетов”. Дается детальная характеристика всех известных перезахоронений культурного круга Бабино. Установлена присущность вторичных погребений днепро-донской бабинской культуре (ДДБК), в отличие от днепро-прутской (ДПБК). Выявлено хронологическую динамику бытования этого обряда. Доказано, что истоки данного способа погребения имеют местные корни и связаны с традициями позднеямной и катакомбных культур. Рассматриваются проблемы интерпретация обряда перезахоронения.

Ключевые слова: бронзовый век, культурный круг Бабино, днепро-донская и днепро-прутская бабинская культуры, погребальный обряд, вторичное погребение.

Lytvynenko R.A.

SECONDARY BURIAL RITUAL IN CULTURES OF BABYNE CIRCUS

Article is devoted to rare type of burial which practiced in the end of Middle Bronze Age by Babyne’s tribes and which it is possible to consider secondary in the form of so-called “packages”. The detailed characteristic of all known secondary burials of Babyne cultural circle is given. Typicalness of secondary burials for Dnieper-Don Babyne culture (DDBC), unlike Dnieper-Prut Babyne culture (DPBC) is revealed. It is revealed chronological changes of use of this ceremony. It is proved, that sources of the this type of burial have local roots and are connected with traditions late Yamnaya (Pit-Grave) and Catacomb cultures. Interpretation of a reburied ceremony is offered.

Keywords: Bronze Age, Babyne Cultural Circus, Dnieper-Don Babyne culture, Dnieper-Prut Babyne culture, Funeral ritual, Secondary burial.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Агапов С.А.** Хвалынский энеолитический могильник / С.А. Агапов, И.Б. Васильев, В.И. Пестрикова. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1990. – 160 с.
- Арапов С.В.** Культура Северо-Западного Прикаспия в эпоху средней бронзы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / С.В. Арапов. – М., 1992. – 22 с.
- Агульников С.М.** Курган эпохи энеолита-бронзы у с. Крихана-Веке на Нижнем Пруте / С.М. Агульников, В.Г. Бубулич, С.И. Курчатов // ДСПК. – 1997. – Вып. VI. – С. 84-105.
- Андреева М.В.** Восточноманычская катакомбная культура (анализ погребальных памятников): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археол. РАН. – М., 2008. – 27 с.
- Балабанова М.А.** Новые антропологические данные к изучению погребальных обрядов древнего и средневекового населения северной части Волго-Донского междуречья / М.А. Балабанова, Е.В. Перерва // МАВДС. – Вып. 3. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2006. – С. 268-292.
- Березуцкая Т.Ю.** Среднедонская катакомбная культура и ее локальные варианты (по материалам погребальных памятников) / Т.Ю. Березуцкая. – Воронеж: Изд-во Ворон. госпедун-та, 2003. – 216 с.
- Братченко С.Н.** Донецкая катакомбная культура раннего этапа: У 2 ч. / С.Н. Братченко. – Луганск: Шлях, 2001. – Ч. 1. – 76 с.
- Братченко С.Н.** Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н.е. та майдани / С.Н. Братченко // МДАСУ. – № 2. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – С. 65-190.
- Братченко С.Н.** Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С.Н. Братченко // МДАСУ. – № 6. – Луганськ: Вид-во Суну, 2006. – С. 32-311.
- Братченко С.Н.** Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 г. / [С.Н. Братченко, Я.П. Гершкович, О.Р. Дубовская, Л.Ф. Константиnescу, М.Л. Швецов]. – НА ИА НАНУ. – № 1980/3. – 63 с.; 70 табл.
- Братченко С.Н.** Отчет второй Северскодонецкой экспедиции об археологических исследованиях в Донецкой и Ворошиловградской областях в 1976 г. / [С.Н. Братченко, И.А. Писларий, Н.П. Зарайская, А.Ф. Горелик, О.Р. Дубовская, Ю.И. Шилов, Я.П. Гершкович, А.М. Смирнов, Л.Ф. Константиnescу, М.Л. Швецов, Ф.Р. Балонов, В.Г. Самойленко]. – НА ИА НАНУ. – № 1976/106. – 129 с.
- Виноградов Н.Б.** Культурно-исторические процессы в степях Южного Урала и Казахстана в начале II тыс. до н.э. (памятники синташтинского и петровского типов): автореф. дис. ... доктора ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Н.Б. Виноградов. – М., 2007. – 46 с.
- Власкин Н.М.** Сравнительная характеристика катакомбных культур маньчжурского типа эпохи средней бронзы: дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Н.М. Власкин. – СПб., 2010. – 258 с.
- Власкин Н.М.** Сравнительная характеристика катакомбных культур маньчжурского типа эпохи средней бронзы: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Н.М. Власкин. – СПб., 2010а. – 24 с.
- Гей А.Н.** Батуринская катакомбная культура и финал эпохи средней бронзы в степном Прикубанье / А.Н. Гей // Историко-археологический альманах. – Вып. 1. – Армавир-Москва, 1995. – С. 4-14.
- Гей А.Н.** Новотиторовская культура / А.Н. Гей. – М., 2000. – 224 с.
- Генинг В.В.** К вопросу об изучении преемственности археологических культур эпохи бронзы степной полосы Восточной Европы / В.В. Генинг // Методологические и методические вопросы археологии. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 140-166.
- Глебов В.П.** Исследования курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II / В.П. Глебов // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. 1. – Ростов н/Д, 2004. – С. 57-186.
- Дергачев В.А.** Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы / В.А. Дергачев. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 224 с.
- Дервиз П.Г.** О редкой разновидности погребальной обрядности памятников позднекатакомбного времени Ставропольской возвышенности / П.Г. Дервиз // XVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. – Ставрополь, 1990. – С. 45-48.

Добровольский А.В. Раскопки кургана в предместье Одессы. Слободка-Романовка / А.В. Добровольский // ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. XXXII. – С. 123-145.

Епимахов А.В. Погребальная обрядность населения Южного Зауралья эпохи средней бронзы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / А.В. Епимахов. – Новосибирск, 1998. – 38 с.

Епимахов А.В. Южное Зауралье в эпоху средней бронзы / А.В. Епимахов. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2002. – 170 с.

Зайцева О.В. Между жизнью и смертью; к проблеме интерпретации вторичного погребального обряда: Колл. монография / О.В. Зайцева // Традиционное сознание: проблемы реконструкции. – Томск: Изд-во НТЛ, 2004. – С. 163-174.

Зайцева О.В. Тафономические индикаторы вторичности погребения / О.В. Зайцева, Д.И. Ражев // Теоретические и методические подходы к изучению погребального обряда: тез. докл. всероссийской науч. конф. – М.: Институт археологии РАН, 2005. – С. 9-11.

Зайцева О.В. Практический опыт диагностики вторичности погребения: погребение 3 кургана 17 могильника Шайтан II / О.В. Зайцева // История Сибири и Дальнего Востока. – 2005а. – Вып. 1 // http://www.sati.archaeology.nsc.ru/conf/data/doc/ov_zaiцева.doc

Зайцева О.В. Погребения с нарушенной целостностью костяка: методика исследования и возможности интерпретации: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 – “Археология” / Ин-т археологии и этнографии РАН. – Новосибирск, 2005б. – 28 с.

Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья / С.В. Иванова. – Одесса: Друк, 2001. – 244 с.

Иванова С.В. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра / С.В. Иванова, В.Г. Петренко, Н.Е. Ветчинникова. – Одесса, 2005. – 207 с.

Каталог археологических коллекций (Соколовский курганный могильник) / Под ред. Б.А. Раева. – Новочеркасск, 1985. – 84 с.

Ковалева И.Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы / И.Ф. Ковалева // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1988. – С. 20-33.

Крамарев А.И. Основные виды погребений срубной культуры Южного Средневожья / А.И. Крамарев // Вопросы археологии Урала и Поволжья. – Вып. 2. – Самара: Самарский университет, 2004. – С. 163-180.

Литвиненко Р.А. Об инвентарном комплексе древнейших погребений культуры многоваликовой керамики (КМК) / Р.А. Литвиненко // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы 3-го Укр.-Рос. полевого археол. семинара: (с. Капитаново, Луганской обл., 15-16 июля, 1997 г.). – К.; Воронеж; Переваляск, 1997. – С. 30-33.

Литвиненко Р.А. Наконечники стрел культуры многоваликовой керамики // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: матер. 4 Укр.-Рос. полевого археол. семинара. – К.; Воронеж, 1998. – С. 46-52.

Литвиненко Р.А. Погребения КМК с производственным инвентарем / Р.А. Литвиненко // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998а. – С. 97-105.

Литвиненко Р.А. Об одном типе посуды культуры многоваликовой керамики (КМК) / Р.А. Литвиненко // Матеріали археологічної конференції "Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя)". – Дніпропетровськ, 1999. – С. 83-86.

Литвиненко Р.А. Каменная курганная архитектура культуры многоваликовой керамики / Р.А. Литвиненко // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С.12-19.

Литвиненко Р.О. Про виділення первинного осередку культури Бабіне (КБК) / Р.О. Литвиненко // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. (Історичні науки, політологія, міжнародні відносини і філософія): (м. Донецьк, 18-20 квіт. 2001 р.). – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2001. – С. 38-40.

Литвиненко Р.О. Про "зруби" культури багатовалікової кераміки / Р.О. Литвиненко // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: матер. 5-го Укр.-Рос. полевого археолог. семинара. – К.; Воронеж, 2001а. – С. 58-63.

- Литвиненко Р.О.** Західна периферія бабинського осередку культурогенези / Р.О. Литвиненко // Проблемы истории и археологии Украины: матер. V Междунар. науч. конф. – Харьков: НМЦ «МД», 2004. – С. 16-17.
- Литвиненко Р.О.** Курганне будівництво бабинської культури / Р.О. Литвиненко // Древности 2004а. – Харьков: НМЦ «МД», 2004а. – С. 17-22.
- Литвиненко Р.О.** Поховання культурного кола Бабине з астрагалами / Р.О. Литвиненко // Старожитності 2005. – Харків: ХІАТ, НМЦ «СД», 2005. – С. 74-86.
- Литвиненко Р.А.** Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд) / Р.А. Литвиненко // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2006. – № 5. – С. 157-187.
- Литвиненко Р.А.** Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино / Р.А. Литвиненко // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 3. – Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 2006а. – С. 215-236.
- Литвиненко Р.О.** Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур / Р.О. Литвиненко // МДАСУ. Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2007. – № 7. – С. 156-172.
- Литвиненко Р.О.** Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине / Р.О. Литвиненко // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2009. – № 9. – С. 44-90.
- Литвиненко Р.О.** Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009а. – 32 с.
- Литвиненко Р.О.** Методика культурно-таксономічного групування пам'яток бабинського типу / Р.О. Литвиненко // Вісник Донецького національного університету. – Серія Б: Гуманітарні науки. – 2009б. – № 1. – С. 141-150.
- Литвиненко Р.О.** До витоків архітектури довгих могил Надчорномор'я / Р.О. Литвиненко // ДАЗ. – 2009/2010. – № 13/14. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2010. – С. 30-66.
- Литвиненко Р.А.** Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура / Р.А. Литвиненко // КСИА. – 2011. – Вып. 225. – С. 108-122.
- Литвиненко Р.А.** Курган эпохи бронзы у села Запорожец в Северо-Восточном Приазовье / Р.А. Литвиненко, Н.П. Зарайская // АА. – № 14. – 2004. – С. 203-232.
- Малов Н.М.** Хлопковский могильник и историография энеолита Нижнего Поволжья / Н.М. Малов // АВЕС. – Вып. 6. – Саратов: Научная книга, 2008. – С. 32-134.
- Малов Н.М.** Памятники катакомбной культуры Нижнего Поволжья / Н.М. Малов, В.В. Филиппченко // Археологические вести. – № 4. – СПб., 1995. – С. 52-62.
- Марина З.П.** Археологические исследования в зонах орошения к-за им. Ульянова Павлоградского р-на, к-за им. Котовского и с-за им. 50-летия ВЛКСМ на площадях подработки шахт Западного Донбасса / З.П. Марина, В.А. Ромашко. – Науковий архів ІА НАН України. – № 1986/52. – 85 с.
- Мельник В.И.** Особые виды погребений катакомбной общности / В.И. Мельник. – М.: Наука, 1991. – 136 с.
- Мерперт Н.Я.** Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья / Н.Я. Мерперт. – М.: Наука, 1974. – 167 с.
- Мимоход Р.А.** Лолинская культура финала средней бронзы Северо-Западного Прикаспия / Р.А. Мимоход // РА. – 2007. – № 4. – С. 143-154.
- Мимоход Р.А.** Лолинская культура. Северо-Западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периодов бронзового века / Р.А. Мимоход. – М., 2011 (в печати).
- Мозолевский Б.Н.** Отчет о работе Орджоникидзеvской экспедиции в 1980 г. / Б.Н. Мозолевский, А.В. Николова. – НА ІА НАНУ. – № 1980/11. – 84 с.
- Моргунова Н.Л.** Население юга лесостепи Волго-Уральского междуречья в эпохи неолита-энеолита-ранней бронзы: автореф. дис. ... доктора ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Н.Л. Моргунова. – М., 1997. – 32 с.
- Николова А.В.** Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / А.В. Николова. – К., 1992.
- Николова А.В.** Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Ин-т археологии АНУ. – К., 1992а. – 21 с.

Обыденнов М.Ф. Северо-восточная периферия срубной культурно-исторической общности / М.Ф. Обыденнов, Г.Т. Обыденнова. – Самара: Самарский ун-т, 1991. – 172 с.

Осипова Т.В. Погребения с разрушенными костяками в средневековых могильниках Окско-Сурского междуречья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Т.В. Осипова. – Ижевск, 2006. – 26 с.

Отрощенко В.В. Отчет Запорожской экспедиции за 1975 г. / [В.В. Отрощенко, Ю.В. Болтрик, С.Н. Ляшко, М.М. Никитенко, З.Х. Попандопуло, И.П. Савовский, В.А. Томашевский, С.М. Шелапов, Ю.А. Шилов, А.С. Шкарбан]. – НА ИА НАНУ. – № 1975/2. – 194 с.

Панасюк Н.В. К проблеме социальной стратификации волго-маньчской катакомбной культуры / Н.В. Панасюк // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 143-148.

Писларий И.А. Отчет об исследованиях у г. Приволье, сс. Безгиново, Новоселовка, Песчаное в 1975 г. / [И.А. Писларий, С.Н. Братченко, А.А. Кротова, В.И. Неприна, И.Н. Шарафутдинова]. – НА ИА НАНУ. – 1975/1. – 126 с.; 268 рис.

Полидович Ю.Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области / Ю.Б. Полидович // АА. – № 2. – Донецк, 1993. – С. 35-98.

Пустовалов С.Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда) / С.Ж. Пустовалов. – К.: Наук. думка, 1992. – 151 с.

Пустовалов С.Ж. Об общественном положении мастеров-ремесленников в эпоху бронзы / С.Ж. Пустовалов // Хозяйство древнего населения Украины: В 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 211-221.

Пустовалов С.Ж. Комплекс курганов №№ 7, 8, 9 Довгой Могилой у села Барвиновка Запорожской области / С.Ж. Пустовалов // ССПК. – Т. IX. – Запорожжя, 2001. – С. 115-138.

Разумов С.М. Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2010. – 19 с.

Рассамакин Ю.Я. Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ю.Я. Рассамкин. – К., 1992. – 20 с.

Рычков Н.А. О трех критериях сравнительного анализа погребальных памятников / Н.А. Рычков // Новые методы археологических исследований. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 143-168.

Рычков Н.А. Статистический анализ погребального обряда племен ямной культуры / Н.А. Рычков // Теория и методы археологических исследований. – К.: Наук. думка, 1982а. – С. 111-136.

Санжаров С.Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Санжаров. – Луганск: Изд-во ВНУ, 2001. – 171 с.

Санжаров С.Н. Об абашевских погребальных памятниках в бассейне Северского Донца / С.Н. Санжаров // МИАВУ. – № 2. – Луганск, 2004. – С. 236-256.

Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы / С.Н. Санжаров. – Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2010. – 488 с.

Семенова А.П. Погребальный обряд племен срубной культуры лесостепной зоны левобережья Волги: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / А.П. Семенова. – М., 1983. – 18 с.

Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце / А.М. Смирнов. – М., 1996. – 182 с.

Субботин Л.В. Северо-Западное Причерноморье в эпоху ранней и средней бронзы / Л.В. Субботин // Stratum plus. Культурная антропология. Археология. – № 2. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест: Изд-во Высшей Антропологической школы, 2000. – № 2. – С. 350-387.

Сыволап М.П. Краткая характеристика памятников ямной культуры Среднего Поднепровья / М.П. Сыволап // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 109-117.

Тесленко Д.Л. Періодизація ямних поховань Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передістеу / Д.Л. Тесленко // ПАП. – Вип. 2. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. ун-ту, 1999. – С. 82-97.

Тесленко Д.Л. Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного передістеу (аналіз поховального обряду): дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999а. – 19 с.

Ткачев В.В. Степное Приуралье на рубеже эпох средней и поздней бронзы (по материалам погребальных памятников): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 / В.В. Ткачев / Воронеж. ун-т. – Воронеж, 2003. – 23 с.

Ткачев В.В. Степи Южного Приуралья и Западного Казахстана на рубеже эпох средней и поздней бронзы / В.В. Ткачев. – Актобе: Актюбинский областной центр истории, этнографии и археологии, 2007. – 384 с.

Ткачев В.В. Вторичные захоронения из алакульских памятников в южных отрогах Уральских гор / В.В. Ткачев // Известия Самарского научного центра РАН. – 2010. – Т. 12. – № 6. – С. 258-264.

Тощев Г.Н. Средний период бронзового века юго-запада СССР. – Запорожье, 1987. – 128 с. – Деп. в ИНИОН АН СССР. – № 29903.

Тощев Г.Н. Катакомбные памятники Крыма / Г.Н. Тощев // ДСПК. – Т. I. – Запорожье, 1990. – С. 116-127.

Тощев Г.Н. Западный ареал памятников катакомбной культуры / Г.Н. Тощев // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К., 1991. – С. 85-100.

Тощев Г.Н. Крым в эпоху бронзы / Г.Н. Тощев. – Запорожье: Изд-во Запор. ун-та, 2007. – 304 с.

Трифонов В.А. Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация) / В.А. Трифонов // Древние культуры Прикубанья. – Л.: Наука, 1991. – С. 92-166.

Федосов М.Ю. Памятники среднедонской катакомбной культуры в Волго-Донском междуречье / М.Ю. Федосов // Археология Восточно-Европейской степи. – Вып. 5. – Саратов: Научная книга, 2007. – С. 15-33.

Фисенко В.А. Племена ямной культуры Юго-Востока / В.А. Фисенко. – Саратов, 1970. – 48 с.

Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с.

Чердниченко Н.Н. Отчет о работе Ворошиловградской экспедиции в 1971 г. / [Н.Н. Чердниченко, С.Н. Братченко, Е.Ф. Чердниченко, Э.С. Шарафутдинова, В.А. Алексин, Г.М. Бестужев, А.К. Гамаюнов]. – НА ИА НАНУ. – № 1971/31.

Черленок Е.А. Погребальный обряд начальной поры эпохи поздней бронзы Волго-Уральского региона: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Е.А. Черленок. – СПб., 2005. – 24 с.

Шаповалов Т.А. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1987 г. / [Т.А. Шаповалов, Д.П. Кравец, А.И. Привалов, В.А. Посредников, В.К. Кульбака, В.А. Косиков, А.В. Евглевский, В.А. Подобед]. – НА ИА НАНУ. – № 1987/130.

Шапошникова О.Г. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1987 г. / [О.Г. Шапошникова, А.М. Балущин, Ю.Г. Гребенников, В.Ф. Елисеев, Н.Д. Довженко, В.Н. Ключинцев, О.Б. Солтыс, Н.Т. Товкайло, В.Н. Фоменко, Е.А. Шепель]. – НА ИА НАНУ. – № 1987/21. – 180 с.

Шилов Ю.А. Прародина ариев: история обряды и мифы / Ю.А. Шилов. – К.: СИНТО, 1995. – 742 с.

Шишлина Н.И. Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V – III тысячелетия до н.э.) / Н.И. Шишлина // Труды ГИМ. – Вып. 165. – М., 2007. – 400 с.

Яровой Е.В. Древнейшие скотоводческие племена Юго-Запада СССР / Е.В. Яровой. – Кишинев: Штиинца, 1985. – 125 с.

Яровой Е.В. Ямная культура Днестро-Пруто-Дунайского междуречья / Е.В. Яровой // Проблемы изучения ямной культурно-исторической области. – Оренбург, 2006. – С. 117-119.

Bunjatjan K.P. Bronzezeitliche Bestattungen aus dem Unteren Dneprgebiet / K.P. Bunjatjan, Kaiser E., Nikolova A.V. // Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes. – 8. – Beier & Beran, 2006. – 300 S.

Pâslaru I. Cultura Delacău-Babino / I. Pâslaru. – Mangalia: Editura Callasprint, 2006. – 278 p.